

SOLYMOSI LÁSZLÓ

A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása

Az elmúlt másfél-két évtized helytörténeti kiadványainak nagy száma jelzi, hogy a szocialista hazafiság elvével összhangban a társadalom egyre növekvő igényeket támaszt a helytörténettel szemben, s az ország múltjának megismerése mellett egyre szélesebb rétegeket érdekel a szűkebb haza — egy-egy város vagy falu — sorsa. Bármennyire is öröndetes ez a társadalmi érdeklődés a szülőhely múltja iránt, be kell ismerni, hogy a helytörténeti munkák színvonala sokkal inkább a helytörténész felkészültségétől, mint a társadalom igényétől és ösztönzésétől függ. A helytörténeti munkák jelenlegi színvonala szükségessé teszi a helytörténészek szakmai ismereteinek bővítését.¹ Az alábbiakban ebből a célból kívánunk foglalkozni a helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatásával és hasznosításával.

A társadalmi igénnyel összhangban a középkorkutatás helytörténettel foglalkozó ágának az az alapvető feladata, hogy ma létező települések középkori történetét dolgozza fel.² Adott esetben egy-egy nagyobb egység (megye, táj, uradalom) középkori történetének feldolgozására is vállalkozhatunk, de ezeknek a nagyobb feladatoknak a megoldása érdekében is a települések középkori történetének megbízható és színvonalas feltárását kell előtérbe helyeznünk.

Közismert, hogy a település történeti, tehát változó képződmény. Az életképtelen települések idővel elnéptelenedtek és területük valamelyik közeli település határába olvadt. Ezen általános jelenség következtében mai településeink határában rendszerint több elpusztult falu nyomára bukkanunk. Ez a tény a helytörténeti kutatás gyakorlatában azt jelenti, hogy a helytörténésznek a kiválasztott mai település egykori és mai határában levő valamennyi elpusztult és fennmaradt középkori település múltját fel kell tárnia. A több szomszédos település középkori történetének feldolgozása a helytörténeti monográfiák megalapozottságát biztosítja és lehetővé teszi, hogy a később felmerülő kérdésekre (pl. XVIII. századi határhasználat) választ adhassunk.³

Magyarországon a XV. század végén mintegy 18 000 település létezett. Ezek túlnyomó többsége falunak (*villa*) számított. Ugyanakkor a valóságos városok (*civitas*) száma 30, a mezővárosoké (*oppidum*) pedig 800 körül mozgott.⁴ A településtípusok fenti arányából és az önálló studiummá vált várostörténet létéből következik, hogy a középkorral foglalkozó helytörténet elsősorban a korszak falvait és mezővárosait vizsgálja.

¹ Az utóbbi két évtized (1950—1970) rendkívül gazdag honismereti terméséről *Csomor Tibor*: Magyarország honismereti bibliográfiája. I. Bp. 1972 ad izelítőt, míg az újabb helytörténeti munkák fogyatékoságait a Századok lapjain *Benda Kálmán* kritikái világítják meg.

² *Tagányi Károly*: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. Századok 28 (1894), 369. — *Vö. Mátyusz Elemér*: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 58 (1924), 541—542.

³ *Jakó Zsigmond*: Az elpusztult települések kutatása. Kolozsvár. 1945 (Erdélyi Tudományos Füzetek 194.) 16.

⁴ *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig. Szerk.: Kovács József. Bp. 1963. 78 és 95.

A középkorral foglalkozó helytörténet tárgya a kutatást meghatározott területre, egy-egy újkori település határának múltjára összpontosítja. Ez a térbeli meghatározottság azonban sem a kutatást, sem a feldolgozást nem szoríthatja szűk korlátok közé. A kiválasztott terület a középkorban is szoros kapcsolatban állt szűkebb-tágabb környezetével. A feldolgozásnak ezt fel kell tárnia, s rá kell mutatnia bizonyos összefüggésekre. Választ kell adnia pl. arra, hogy az adott terület miként kapcsolódott be az országos úthálózatba, milyen hatást gyakoroltak rá a közeli városok, mezővárosok és várak, lakóinak helyzete mennyiben különbözött az uradalom másutt élő jobbágyainak helyzetétől stb. Az adott terület és a szűkebb-tágabb környezet kapcsolatát csak abban az esetben tudjuk bemutatni, ha a kutatás az újkori település határánál jóval nagyobb területet von vizsgálódása körébe.

A középkorral foglalkozó helytörténet tárgya nemcsak térben, hanem időben is jól meghatározott. A középkor a helytörténet esetében is a honfoglalástól a középkori magyar állam mohácsi bukásáig, a feudalizmus érett és kései periódusa közti hagyományos határig terjed. Ezeket a periódushatárokat azonban nem szabad mereven értelmezni. A középkori települések története inkább a település kialakulásával, mint a honfoglalással kezdődik. Ennek ellenére a honfoglalásról, az államalapításról, a magyar nép életének e két döntő eseményéről szólnunk kell. Hasonló a helyzet a másik periódushatárral, a mohácsi csatával (1526. aug. 29.) is, hiszen ez az ország története szempontjából fontos esemény a települések jelentős részének életét közvetlenül nem érinti; többnyire még a hódoltságai települések esetében is csupán előkészíti a település életében bekövetkező döntő változást, a török uralmat.

Bár a középkorral foglalkozó helytörténésznek az a feladata, hogy egy-egy terület *középkori* múltját tárja fel, a kutatásnak éppen az egykori valóság jobb megismerése céljából nem szabad a középkorra korlátozódnia, hanem annál nagyobb időszakot kell átfognia. Ajánlatos számbavenni az adott területen a honfoglalást megelőző korok régészeti, történeti emlékeit, noha ezek alaposabb elemzésére többnyire csak a régész vállalkozhat. Ennél sokkal fontosabb azonban, ha a kutató a kiválasztott terület későbbi — elsősorban XVI—XVIII. századi — forrásanyagában tájékozódik. Ezáltal nemcsak feltárul előtte a terület középkori és későbbi történetének szoros összefüggése, a jelenségek ok-okozati kapcsolata, hanem — és ez a legfontosabb — a középkor kutatásához és forrásainak hasznosításához nélkülözhetetlen új forrásanyagot (térképek, metszetek) ismer meg.

A források, melyek segítségével a középkor életét ábrázolhatjuk, rendkívül sokrétűek. A múlt kissé jelen is. A ma valóságában élnek a múlt elemei, hol a maguk konkrétságában, hol csak burkoltan, mintegy az új köntösébe rejtőzve léteznek, hatnak. Az ember természet-átalakító munkájának elért eredményeiben ott vannak a múlt erőfeszítései, kudarcai és sikerei is. A természetben, a településeken, a földrajzi nevekben, munkaeszközökben, munkafolyamatokban, a föld mélyében és az ember tudatában egyaránt nyomot hagyott a középkor. Az utcák, az utcahálózat, a különböző épületek (házak, templomok, kastélyok, várak), a telkek rendje és a temetők hol változatlanul, hol átalakulva, töredékekben vagy romokban a múltat idézik, akárcsak a szokásvilág és szellemi műveltségünk. Népdalainkban ott szunnyad Ázsia öröksége a siratókban pedig az ősi temetkezés rítusa. S a múlt mindezen gazdag forrásanyagán kívül ott vannak a különböző korszakokból fennmaradt írásos emlékek, melyek közvetlenebb formában tükrözik az egykori valóságot.

Bármennyire is sokrétűek a középkor forrásai, a helytörténész munkája során elsődlegesen az írott emlékekre és az azokban felbukkanó sajátos forráscsoportra, a névanyagra támaszkodhat.⁵ Kiemelkedő jelentősége miatt ezt a két forráscsoportot tekintjük a helytörténet

⁵ A régészeti forrásanyag — főleg a középkor korai szakaszában — eléri az írott forrásanyag és a névanyag jelentőségét, sőt itt-ott meghaladja azokét. A gyakorlatban azonban ennél a két forráscsoportnál kisebb szerepet játszik a helytörténetben. Ennek fő oka a régészeti kutatások viszonylag kis számában és korlátozott lehetőségeiben keresendő.

fontosabb középkori forrásainak. A középkor írott emlékei különböző forrásokból (elbeszélő források, oklevelek, levelek, feljegyzések, kódexek stb.) állnak, melyek szerepe a helytörténeti kutatásban rendkívül változó. Témánk indokolja, hogy közülük csak a helytörténeti szempontból legjelentősebbekkel foglalkozunk.

A KÖZÉPKOR FONTOSABB ÍROTT FORRÁSAI

A középkori írásbeliség hazai emlékeinek többségét oklevelek alkotják. Az oklevél a maga idejében, sőt később is különféle jogokat biztosított. Az oklevélben megnevezett félnek és rokonságának hol települést, ingatlant juttatott, hol vásártartást, vámszedést, várépítést engedélyezett, hol bíraskodási joggal ruházta fel, hol pedig sérelmét orvosolta. A források másik, kisebb és nem annyira jogi célzatú csoportja viszont inkább mindennapi igényeket elégített ki. Ilyenek voltak az uradalmi tisztartók számadásai, az adószedők lajstromai, a levelek stb.⁶ A két forráscsoport közötti különbséget jól érzékeltetik az alábbi példák: Zsigmond király 1398. december 27-én kelt okleveléből azt tudjuk meg, hogy az uralkodó a Fejér megyei Batthyán (ma Szabadbattyán) birtokot és tartozékait eladta Kővágóórsi Györgynek.⁷ Ezzel szemben Batthyány Boldizsár Fejér megyei tisztartója számadásaiban többek között arról tudósít, hogy 1502. szeptember 4-én a budai vásárra utaztában Martonvásárhelyen magának és béreseinek 3 dénárért marhasültet, egy-egy dénárért tojást és kenyert, 5 dénárért bort vásárolt reggelire, a lovaknak pedig 5 dénár értékű zabot adott.⁸

Nyilvánvaló, hogy a középkori forrásokban uralkodó jogi szemlélet, amely a kiváltságosok, a tulajdonnal rendelkezők érdekeit szolgálta, háttérbe szorította a mindennapi élet eseményeinek megörökítését, és többé-kevésbé uniformizálta, birtokügyek halmazává tette forrásainkat.⁹ A középkorban az egyszerű emberek, a jobbágyok, sőt a nemesek életének mindennapjaiból csak azokat az eseményeket jegyezték föl, amelyek szoros kapcsolatban álltak az uralkodó osztály érdekeit védő valamilyen jogi aktussal. Ezért rendszerint csak akkor szerzünk tudomást a portékáival vásárra igyekvő jobbágyról, ha útközben kifosztották és ura pert indított az okozott kárért, amely közvetlenül ugyan a jobbágyot sújtotta, de a földesurat is érintette, hiszen érdeke volt, hogy jobbágya nyugodt körülmények között éljen és gyarapodjék. Hasonlóképpen gyakran előfordul, hogy a nemes vagy jobbágy háztartását a kirablást követő pereskedés során ismerjük meg.

A két forráscsoport eltérő jellegéből következik, hogy megőrzésükről nem gondoskodtak egyformán. A pillanatnyi jelentőséggel bíró számadást, levelezést kevésbé őrizték meg, mint a jogi vonatkozású okleveleket, melyek századok múltán is eldönthették egy-egy birtok vitatott tulajdonját. Ez a körülmény csak tovább növelte azt az aránytalanságot, amely a két forráscsoport között már a keletkezésükkor kialakult.¹⁰ Éppen ezért a helytörténész munkája elsősorban a jogi célzatú forrásokra épülhet. Szerencsés esetben azonban még a többségükben jogi vonatkozású források mozaikszerű utalásai is sokoldalúan megeleveníthetik a középkori életet.

⁶ *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. Bp. 1930. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II. 3.) 1—3.

⁷ Zsigmondkori Oklevéltár. I. (1387—1399). Összeállította: Mályusz Elemér. Bp. 1951. 5627. szám.

⁸ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 104125.

⁹ *Mályusz Elemér*: 1526 előtti okleveleink forrásértéke. Történelmi Szemle 10 (1967), 416—417.

¹⁰ Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 25.

Helytörténeti szempontból a középkori írott emlékek tíz fontosabb típusát különböztethetjük meg. Az anyaggyűjtés során a kutató többnyire ezekkel a *tartalmilag* elég jól elkülöníthető típusokkal találkozódik. Elsőrendűen ezeknek a típusoknak a forrásértékét, történeti hasznosítását kell ismernie ahhoz, hogy feltárhassa a kiválasztott terület múltját.

1. Kiváltságlevelek

Okleveleink jelentős számban különböző kiváltságokat, privilégiumokat tartalmaznak. Némelyek adómentességet, vámszedési, várépítési, bíraskodási jogot biztosítanak a földesuraknak, mások nemességgel ruháznak fel, szolgálkat szabadítanak fel, korábbi állapotához képest előnyösen megváltoztatják egy-egy település, illetve annak lakóinak helyzetét, jogállását.

A helytörténész számára különösen a települések XIII. századtól kezdődő kiváltságlevelei fontosak. Ezek a kiváltságlevelek rendkívül hasznos adatokat szolgáltatnak a település önkormányzatáról (bíró, papválasztás, bíraskodás), lakóinak adózásáról és jogairól (örökösödés, költözés). Azonkívül gyakran lehetővé teszik, hogy a település és lakói korábbi, a kiváltságlevelél elnyerését megelőző helyzetére következtethessünk. A mezővárosok és falvak kiváltságlevelei a sok hasonlóság ellenére lényegesen különböznek egymástól. A települések sajátos helyzete és a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepe tükröződik ezekben az oklevelekben. Elég csak arra utalnunk, hogy a faluval szemben a mezőváros esetében a kiváltságlevelél bizonyos formában (vámmentesség, vásártartás) a település kereskedelmi tevékenységéről is tájékoztat.

A kiváltságlevelek közé sorolható a lakatlan vagy gyéren lakott területek betelepítését szolgáló *telepítőlevél*, amely különböző kedvezményeket (pl. bizonyos ideig tartó adómentesség) biztosított a betelepülőeknek, továbbá a *telepítési szerződés*, amely nemcsak a földesúr és a telepítési vállalkozó (soltész, kenéz) megállapodását tartalmazta, hanem az új település lakói helyzetét is szabályozta.

2. Urbáriumok

A kiváltságlevelekkel szemben, melyek városok, mezővárosok és falvak jogi helyzetét és kötelezettségeit határozzák meg, az urbáriumok a mezővárosok és falvak szolgáltatásait rögzítik. A XV. században kezdődő urbáriumok tehát nem foglalkoznak a települések önkormányzatával és a lakosság jogaival.

Középkori mezővárosaink és falvaink jelentős hányada főúri vagy egyházi uradalomba tartozott. Ezek az uradalmak egy vagy több várat, mezővárost, számos falut és településrészt foglaltak magukba. Urbáriumaink többnyire ezekről a nagy uradalmakról szólnak. Települések szerint haladva pontosan felsorolják az adózó családfejek nevét. Ez a felsorolás, mivel gyakran a háztartások térbeli rendjét követi, a települések szerkezetére is hasznos adatokat szolgáltat, főleg a nagyobb mezővárosok esetében, ahol a háztartások számbavétele utcák, illetve településrészek szerint történik. Az urbáriumok rendszerint megadják a parasztgazdaságok nagyságát, vagyoni helyzetét. Közlik az adózók társadalmi állapotát (telkesjobbágyság, inquílinus, prédiális stb.), s aprólékosan részletezik az egyes háztartásokra eső termény-, pénz- és munkajáradék mennyiségét. Ugyanakkor külön feltüntetik, ha valaki mentességet élvez, és ezért nem tartozik bizonyos szolgáltatással. Tájékoztatnak a földesúr saját kezelésében lévő gazdaságáról, a majorságról, a pusztásodás okairól (pl. pestis), a pusztatelkek számáról és hasznosításáról. Például arról, hogy a parasztok milyen feltételek mellett művelhetik meg a lakók által elhagyott telkek földjét. Továbbá tudósítanak a mezőgazdaság különböző ágazatairól (föld-, szőlőművelés, állattartás) és technikájáról (pl. a szántás módjáról).

Az urbáriumokkal tartanak rokonságot az Árpád-kori nagy *birtokösszeírások*, melyek az urbáriumokhoz hasonló adatokat tartalmaznak a hatalmas egyházi birtoktestekről. Gazdaságánál és értékénél fogva kiemelkedik közülük a pannonthalmi és a tihanyi apátság, valamint a dömösi prépostság javainak összeírása.

3. Adórajstromok

Az állami, egyházi és földesúri adók kivetéséről és beszedéséről a különféle adórajstromok tájékoztatnak.

A XIV. század elején a parasztság állami adózásának egysége a porta lett. Az adóegység, a porta a középkorban, sőt még azon túl is az egész jobbágytelek volt, függetlenül attól, hogy hány jobbágy gazdálkodott rajta, s hány háztartásból állt.¹¹ A XIV. század végén kezdődő portális adóösszeírások egy-egy megyében járásek szerinti tagolásban sorolják fel az adózó helységeket. Minden egyes településnév után közlik az adott helységben jobbágyokkal bíró földesúr vagy — több birtokos esetén — földesurak nevét, majd megadják a porták számát, illetve a fizetendő adó összegét. Néha arra is utalnak, hogy a kirótt összeget a királyi adószedők (dikátorok) nem hajtották be minden földesúrtól. Nyilvánvalóan azoktól nem, akik királyi kegyből saját maguk rendelkeztek jobbágyaikkal portális adójával. Mivel a XV. század második felében az egytelkes nemeseket minden vonakodásuk ellenére állami adózásra kényszerítették, az adórajstromok (pl. 1488-ban Veszprém, 1513-ban Zala megyében) külön felsorolják azokat a helységeket, melyekben egytelkes nemesek laktak, és tájékoztatnak adózásukról. Már a XVI. század elején megfigyelhető a Mohács után csaknem általánossá váló szokás, hogy az adóösszeírások minősítik a portákat. Az adózó porták mellett feltüntetik a nem adózókat: a lakatlan (deserta), leégett (combusta) portákat. Megemlítik a szegényeket, akiknek javai nem érik el a 3 forint értékű adóalapot, az új házakat, a molnárokat, a béreseket, mentességet élvezőket stb.

Az egyház jelentős feudalizmuskori jövedelméről, a tizedről igen értékes lajstromok maradtak ránk. Ezek közül kiemelkedik az 1332—1337. években készült pápai tizedlajstrom, amely némi hiányokkal az egész országra kiterjedően felsorolja a plébániával bíró helységeket, megnevezi azok plébánosait és feltünteti azt az összeget, melyet a papság tizedjévedelme tizedrészeként a pápának fizetett. A pápai tizedlajstrom egyházmegyék, azokon belül pedig főesperesi kerületek szerint csoportosítja anyagát. Ennek megfelelően kiadásában (*Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Vatikáni Magyar Okirattár. I/1. Bp. 1887. 39—405. l.) könnyen tájékozódhatunk. A kiadás felhasználásakor, mivel a lajstrom magyarul nem tudó készítői és másolói a helyneveket eltorzították, ajánlatos a forrást feldolgozó és némileg kiegészítő *Ortway Tivadar* munkáját (*Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I—II. Bp. 1891—1892, külön térképmellékletekkel) figyelembe venni, amely nemcsak azonosítja a helyneveket, hanem a második kötet névmutatójában egyben a kiadás lapszámaira is utal.

A pápai tizedjegyzékeken kívül rendelkezünk olyan tizedlajstromokkal, amelyek egy-egy terület esetében részletesebb adatokat tartalmaznak a pápai tizedszedők munkájánál. Így egyik legrégebbi tizedjegyzékünk, amely a váradi püspökség XIII. század végi tizedjévedelméről tájékoztat, nemcsak a plébániával bíró településeket, hanem a többi tizedfizető helységet is felsorolja. Későbbi, XV. századtól kezdődő lajstromaink még ennél is gazdagabb információt nyújtanak. Ezek a tizedjegyzékek megnevezik a települések valamennyi tizedköteles jobbágyát, és nevük után külön közlik, hogy gabonából (néha fajtánkénti bontásban), borból vagy állatból mennyi tizedet adtak, illetve helyette mennyi pénzt fizettek. Rendszerint feltüntetik a kereszténypénzt fizető zselléreket és szegényeket, továbbá a mentességet élvezőket. Így tizedlajstromaink sokszor teljesebb képet nyújtanak egy-egy település jobbágytársadal-

¹¹ Juhász Lajos: A porta története 1526—1648. Századok 70 (1936), 498 és 507 (Pótfüzet)

mának egészéről, mint az urbáriumok, melyek településenként csak egy-egy földesúr jobbágy-népéről tájékoztatnak, holott a települések gyakran több földesúr tulajdonát képezték.¹²

A jobbágyok földesúri adózásáról készült lajstromaink főleg a földesúr pénzbeli (census, taxa) és természetbeni (pl. gabona- és borkilenced) jövedelméről tudósítanak. Az adó mennyiségét a települések neve után egy összegben, vagy az adózó családők nevének feltüntetésével jobbágháztartások szerinti bontásban közlik. Mivel ezek a lajstromok az urbáriumokhoz hasonlóan mindig csak egy-egy földesúr birtokait ölelik fel, adataik a földesúri birtoklásnak megfelelően hol települések egészére, hol településrészekre vonatkoznak.

Az adólajstromok szoros kapcsolatban állnak a számadásokkal, amelyek egyfelől a lajstromokhoz hasonlóan — bár rendszerint kevésbé olyan részletesen — a befolyt jövedelmekről, másfelől a bevétel felhasználásáról, a bevétel terhére eszközölt kiadásokról tájékoztatnak. (Ez utóbbi egyébként néha az adólajstromokban is megtalálható.) A XV. század második felétől az uradalmi tiszttartók számadásai, a hatalmas egyházi birtoktestek irányítóinak számadáskönyvvé duzzadt feljegyzései a helytörténet számára is igen értékes adatokat tartalmaznak.¹³ Azon túl, hogy olyan társadalmi rétegek (uradalmi béresek, udvari zenészek) létét tanúsítják, akik alig szerepelnek forrásainkban, megismertetnek a gazdálkodás módjával, az ár- és bérvizonyokkal, az udvartartással, táplálkozással, ruhaviselettel és — mint korábban idéztük — a mindennapi egyszerű eseményeivel.

4. Adománylevelek

Középkori forrásaink többségét kétségkívül a legfőbb termelőeszköz, a föld tulajdonjogi változásai hívták életre. A birtokforgalom különbözőképpen megvalósult formái (pl. adományozás, adásvétel, csere, zálog) érthetően oklevélbe kívánczoltak. Ezek az oklevelek első sorban a települések vagy településrészek birtoklástörténetének a forrásai. Segítségükkel többé-kevésbé rekonstruálhatjuk a tulajdonos személyében bekövetkezett változásokat, melyek a település lakóinak életére is hatással voltak. Egy-egy birtok zálogbaadása pl. rendszerint a jobbágság helyzetének rosszabbodásához vezetett, hiszen a zálogtulajdonos saját érdekében arra törekedett, hogy a lehető legnagyobb hasznot húzza a birtokból. Ezt részint a járadékok emelésével, részint a munkászekek szaporításával, telepítéssel érte el. A tulajdonjogi változásokról tudósító oklevelek természetesen nemcsak birtoklástörténeti adatokat tartalmaznak. Sokszor tájékoztatnak a birtok minőségéről (terra, praedium, possessio, villa, sessio, portio possessionaria stb.), nagyságáról, fekvéséről, szórtságáról, tartozékairól, hatáiról, sőt lakóiról is.

A birtokforgalomra vonatkozó oklevelek közül kiemelkednek az adománylevelek, melyek az írásbeliség XI. század eleji kibontakozásától kezdve középkori forrásaink jelentős csoportját képezik. Az egyháznak királyok és magánszemélyek által tett XI—XIII. századi birtokadományok, melyek nem ritkán egyházak alapítását szolgálták, továbbá a magánszemélyeknek szóló királyi adománylevelek a korai birtokviszonyok ismertetésén túl bemutatják az Árpád-kori társadalom sokféleségét, a királyi birtokszervezet bomlását, és érzékeltetik azt a társadalmi-gazdasági fejlődést, amely a középkori jobbágyrendszer kialakulásához vezetett. A XIV. században, a jobbágyrendszer kiépülése után az adománylevelek vitathatatlanul szűrőbeállnak, elszaporodnak bennük a formulák, s ugyanakkor a birtokok lakóira vonatkozó adatok többnyire kimaradnak belőlük.

Az adománylevélhez azonban ekkor már szorosan kapcsolódik a vele egyidőben kelt, és az adományozásról is tájékoztató *parancslevél* (mandatum), és a parancs végrehajtásáról szóló

¹² Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86) 3—4.

¹³ Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti Tanulmányok 2) 55—56 és 63.

jelentés (relatio). Az iktatóparancs arra kötelezi a címzett hiteleshelyet (káptalant vagy konventet), hogy írásban tegyen jelentést a birtokbaiktatásról. E célból a parancslevél felszólítja a hiteleshelyet, hogy a jogi cselekmény végrehajtásának tanúsítására küldje a helyszínrre képviselőjét, és megnevezi az adománybirtok környékén élő nemesek közül azokat, akiknek egyike, mint királyi ember (homo regius) az új tulajdonost a hiteleshelyi bizonyság (testimonium) jelenlétében beiktathatja birtokába. Az iktatóparancsra válaszoló jelentés, amely teljes szövegében vagy tartalmi kivonatában többnyire a parancslevelet is magában foglalja, a parancs teljesítéséről számol be. Megnevezi az iktatást végző királyi embert, a kiküldött hiteleshelyi személyt, és megadja az iktatás időpontját. Gyakran, főképpen az 1435-ös rendelkezéstől (II. dekrétum 9. tc.) kezdve felsorolja az aktusnál személyesen vagy csak képviselőik által jelenlevő szomszédosok és határosok nevét, s esetleg határjárás is közöl. A jelentés mindig utal az ellentmondás hiányára vagy tényére. Az előbbi az iktatás sikeres befejezését, az adomány tényleges birtokbavételét jelenti, míg az utóbbi birtokpert kezdeményez. Ilyenkor a jelentés megnevezi az ellentmondókat, s adott napra valamelyik kúriai bíróság elé idézi őket. Az adományozást a XIII. századtól kezdve tulajdonképpen ez a folyamat érvényesíti, illetve kérdőjelezi meg.

5. Osztálylevelek

A középkorban a nemzetségi, illetve családi közös tulajdon a nemzetségek felbomlása, az örökösök számának növekedése vagy egyikük karrierje következtében gyakran birtokosztályhoz vezetett; a nemzetségek, családok tagjai időnként megosztottak birtokaikon, szolgálkon és egyéb ingóságaikon. Osztozkodást eredményezett az is, ha a település több, egymással rokoni kapcsolatban nem álló földesúr kezén volt. Viszont rendszerint nem készült osztálylevél azokról a településekről, amelyek egy-egy intézmény: város vagy egyház tulajdonát képezték, mivel a városi és egyházi birtok bizonyos eseteket (pl. a püspökök és a káptalan birtokközösségének Árpád-kori megszüntetését) kivéve lényegében nem osztódott. Hasonló a helyzet a királyi tulajdonban lévő településekkel is. Ezeket legfőképpen akkor osztották meg, ha adományozás vagy nemesítés révén több tulajdonosuk lett.

Az osztozó felek minden esetben arra törekedtek, hogy részesedésüket pontosan rögzítsék. Éppen ezért különös gondot fordítottak a birtok jövedelmezőségét tükröző telki állományra. Így az osztálylevelek többnyire gazdagabbak a birtokokat csupán megjelölő és felsoroló adományleveleknél. Sok esetben nemcsak a birtokon lévő jobbágytelkek számát, hanem azok nagyságát, sorrendjét, fekvését és lakottságát is feltüntetik. Megadják a telken élő jobbágy nevét, sőt a pusztatelek egykori lakóját is megnevezik. Megemlítik az osztozó felek kúriáját, malmát, ingóságait, a helység templomát, temetőjét stb.

Az osztálylevelek adatgazdagsága települések szerint változik. Az osztálylevél általában keveset mond azokról a birtokokról, amelyek egészükben az egyik fél kezére jutottak. Amikor viszont a felek felosztják egymás közt a települést, olyan részletes adatokkal szolgál, hogy akár a település szerkezetét, a településformát is rekonstruálhatjuk. Ilyenkor vázlatot készítünk a település utcarendszeréről, ahová berajzoljuk a telkeket, a megemlített épületeket, határreszeket. Majd rajzunkat részint a korrekció, részint a változások feltárása céljából összehasonlítjuk a későbbi térképek és a ma településképeivel. E szembesítésből aztán következtethetünk a középkori településforma továbbélésére, átalakulására vagy pusztulására.

6. Határjáró levelek

Birtokügyekkel foglalkozó okleveleink jelentős része valamilyen formában szól a birtok kiterjedtségéről, határáról. A földtulajdon megosztásakor például az osztásvonal mentén határjeleket készítenek, a birtokpercek a szomszédok közös határainak megállapításával és rögzítésével végződnek. A megnevesített várjobbágy határjelekkel különíti el birtokát társai földjétől,

s a birtokbaiktatást is gyakran határjárás kíséri. A tulajdonjogot igazoló határleírás szigorúan követi a határvonal mentén lévő természetes (hegy, patak, erdő) és mesterséges (épület, út, sírhalom, földhányás) határjelek sorrendjét, miközben utal a határvonal emelkedésére, lejtésére és irányváltozásaira, a terület minőségére (szántó, rét), növényzetére, vízrajzára, domborzatára, tulajdoni viszonyaira és közli földrajzi neveit.

Határleírásaink két típusát különböztethetjük meg. Az önmagába visszatérő határvonal egy földterületet, néha egy települést jár körül, s különít el a környező valamennyi birtoktól. Ha ezt a határvonalat lerajzoljuk, mindig sokszöget kapunk. Ezzel szemben a határleírás másik típusa valamely földterület vagy település határának csak egy részét, hosszabb-rövidebb szakaszát rögzíti.

A határjárás természetéből következik, hogy megismételhető. Erre kitűnő példával azok a középkori birtokperek szolgálnak, melyek során a vitás terület határát a korábbi határleírás alapján újból megjárták. Ennek megfelelően a középkori településhatárok ábrázolásakor ma is az egykori határleírásokból indulunk ki. Először a megadott határpontok és irányok nyomán megrajzoljuk a határ vonalát, majd vázlatunkat térképek és helyszíni határjárás alapján javítjuk. A középkori határjárások megisméltésekor általában eleve számolnunk kell bizonyos pontatlansággal, hiszen azóta alaposan megváltozott a táj. Az egykor határjelül szolgáló fa már rég elpusztult, az erdőt kiirtották, s a földhányás is eltűnt. Ezeket a pontatlanságokat azonban néha kiküszöböli a határok mindmáig ható konzervatizmusa, a határok viszonylagos állandósága.¹⁴ Máskor viszont olyan kevés határpontot tudunk azonosítani, hogy a középkori településhatárok megrajzolásáról részben vagy egészben le kell mondanunk.

7. Ítéletlevelek

A középkori jogszolgáltatás különböző országos fórumai főképpen birtokügyekkel és hatalmaskodásokkal foglalkoztak. Az országos fórumok által kiadott, sokszor asztal nagyságú ítéletlevelek nemcsak a felperes (actor) és alperes (in causam attractus) között folyó per lényegét, hanem annak gyakorta évekig elhúzódó folyamatát is részletesen ismertetik.

A perket elmarasztaló vagy felmentő döntés formájában lezáró ítéletlevelekhez általában számos oklevél kapcsolódott. A birtokperekben az okleveles bizonyítás szükségessé tette, hogy a felek jogaik védelmére bemutassák a bíróság előtt korábbi, néha több száz éves okleveleket, amelyek a vitás birtok adományozásáról, határjárásról szóltak. Ügyvédvalló oklevelekre is szükség volt, amikor a felek a perben ügyvédekkel képviseltették magukat. A bíróság előtt megjelenő ügyvéd (procurator) ezzel igazolta megbízását. Az ügyvédvalló oklevélben megnevezett személyek, akiknek funkciója nem feltétlenül kívánt jogi ismereteket vagy jártasságot a betűvetésben, többnyire papok, tiszttartók, familiárisok, rokonok voltak, de lehettek jobbágyok is. Az ítéletlevelekhez kapcsolódó oklevelek közül a legtöbb kétségkívül a jogszolgáltatás során keletkezett. A per folyamatának különböző szakaszai és következményei (perbehívás, perhatalasztás, tanúvallatás, határjárás, birtokbaiktatás) okleveleket hívtak életre. Ezeknek többségét a bírói fórumok parancslevelei (mandatum), illetve megkeresései (petitio) és az azokra adott hiteleshelyi, ritkábban megyei jelentések (relatio) alkotják.

Az ítéletlevelekhez tartozó okleveles anyag természetesen számos olyan adatot tartalmaz (pl. az ügyvédvalló oklevélben szereplő, de a perben nem eljáró személyek vagy a tanúvallatásakor kihallgatott egyének névsora), melyek közvetlenül nem kapcsolódtak a per tárgyához és

¹⁴ Az osztálylevelek és a határjárások felhasználásának szép példáit lásd *Major Jenő*: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények 11 (1959 április), 3–16 és *Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971 passim, a határok konzervatizmusára pedig *Györffy György*: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Bárczi Géza és Benkő Loránd. Bp. 1956. 405–417.

folyamatához. Ezért az ítéletlevelek készítésekor, amikor ezt a fentiekben ismertetett és nem-egyszer igen gazdag okleveles anyagot felhasználták, szelekcióval éltek. Ennek eredménye az lett, hogy a fontosabb okleveleket teljes szövegükben vagy kivonatossan bemásolták az ítéletlevélbe, míg a kevésbé lényegesekre csak utaltak. Az ítéletlevél azzal, hogy az egy ügyre vonatkozó és azzal kapcsolatos okleveles anyagot magában foglalja, jelentős mértékben megkönnyíti az oklevelek rengetegében csaknem elvesző kutató munkáját. Az oklevélkiadók megnevezésével és az oklevelek keltének pontos vagy kikövetkeztethető közlésével pedig lehetőséget ad az érintett okleveles anyag felkutatására, ami eredmény esetén az ítéletlevélben szereplő kivonatot vagy utalást jelentős mértékben kibővítheti.

Az elsősorban kisebb birtokügyekkel, kártételekkel és a jobbágycastleözés kapcsán felmerült nézeteltérésekkel foglalkozó *megyei bíráskodás* okleveles emlékeit a megyei kiadványok között találjuk meg. A parasztság ügyeinek többségét tárgyaló *úriszék*, *mezővárosi és falusi bíróságok* tevékenységének alig van nyoma. S ennek magyarázatát nem annyira az okleveles anyag pusztulásában, mint inkább abban kereshetjük, hogy ezekről az ügyekről — gondoljunk az írástudatlan falusi bíróra és esküdtekre — rendszerint nem készült feljegyzés, oklevél.¹⁵ Ennek megfelelően az úriszéki perekről többnyire csak akkor értesülünk, ha az ügy más (megyei vagy országos) bírói fórum elé került, illetve ha ezek a fórumok a per jobbágyot érintő részét földesúri bíráskodásra, az úriszékre hagyták. Hasonlóképpen utalások tájékoztatnak a mezővárosi és falusi bíráskodásról is.

A középkori jogszolgáltatás a birtokperек, hatalmaskodások, kihágások mellett különös gondot fordított a közbűntényesek, az úgynevezett gonosztevők (malefactores) megbüntetésére. Ennek sajátos módját *levelesítésnek* (proscriptio) hívták. Ez abból állt, hogy a nádor vagy ritkábban más személy az egy, esetleg több megye számára tartott közgyűlésen a nemesség közreműködésével összeíratta, majd fő- és jószágvesztésre ítélte a megye gonosztevőit. Az ilyen ítéletlevél vagy az alapjául szolgáló lajstrom egy-egy megye levelesített személyeinek: jobbágyoknak, nemeseknek és papoknak a nevét közli, és megadja, hogy ki milyen vétket (pl. pénz-, pecsét- és oklevélhamisítás, rablás, kuruzslás, méregkeverés) követett el. Ezáltal nemcsak a társadalom kitagadott tagjait, hanem a társadalom erkölcsi felfogását is megismerhetjük.

Az ítéletlevelek — mint láttuk — különböző társadalmi ellentéteket, osztályellentéteket tükröznek. A sorsával elégedetlen jobbágy megszökik vagy elköltözik urától, megtagadhatja az egyes járadékok teljesítését, sőt — mint 1514-ben történt — fegyvert is foghat ura ellen. De forrásaink jelentős száma nem erről, hanem a földesurak egymásközi érdekellentéteiről tudósít. Ismeretes, hogy a földesúri jövedelem alapvetően a jobbágy kizsákmányolásából, a rendes és rendkívüli járadékokból származik, s a jövedelemszerzésnek ez a módja társadalmilag biztosított. A földesúri jövedelem gyarapításának a kizsákmányolás fokozásán túl azonban más lehetőségei is voltak. Ezek között számban igen kiemelkedő helyet foglalt el a *hatalmaskodás*, melyet a földesurak érdekeit védő államhatalom sem tudott kiírtani. Olyannyira nem, hogy a középkori élet mindennapjait főképpen a hatalmaskodások miatt a lét- és vagyonbizonytalanság jellemzi.

Gyakorta megtörtént, hogy a földesurak elfoglalták egymás birtokait, rátámadtak egymás kúriájára, falujára. Kifosztották a szomszéd földesúr falvait, elhurcolták jobbágysait, elhajtották az állatokat, elhordták a termést, a faépületeket, a használati eszközöket, levették és kirabolták a jobbágyokat, akiknek bármilyen ellenállás az életükbe kerülhetett. A hatalmaskodás sokszor emberéletet követelt, s az áldozatok, a meggyilkolt vagy megcsonkított, véresre vert és egy életre nyomorékká tett emberek többnyire jobbágyok voltak. Ugyanakkor a hatalmaskodás elkövetésében nem ritkán jobbágyok is részt vettek, akik hol kényszerből, hol földesuruk érdekeivel (pl. zsákmányszerzés, bosszú) részben azonosulva uruk fegyveres csatlósáival együtt nemegyszer száz fősnél nagyobb hatalmaskodó csapatot alkottak. A jobbá-

¹⁵ *Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954. 3.

gyoknak ez a szereplése azonban nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a hatalmaskodás elsősorban a parasztság mérhetetlen szenvedésének és kiszolgáltatottságának emléke. Azt viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a hatalmaskodásokról szóló oklevelek sokasága ellenére a középkori paraszti életnek is voltak nyugalmas periódusai, napjai. Csakhogy a nyugalom a középkorban kevés volt ahhoz, hogy írásba foglalják, megörökítsék.

A hatalmaskodás során okozott károk (néha kárjegyzékben vagy leltárban történő) részletes felsorolása és felbecsülése a paraszti háztartás, gazdálkodás és viselet elsőrangú forrása.¹⁶ A hatalmaskodás résztvevőinek számbavétele viszont elsősorban társadalomtörténeti szempontból értékes. Ezáltal ugyanis nemcsak a földesurak udvari népességét, familiárisait, hanem sokszor falvainak, birtokrészeinek hatalmaskodó vagy szenvedő jobbágyait is név szerint megismerjük. Sőt, amennyiben a hatalmaskodás kivizsgálására tanúvallatást tartottak és a kihallgatott nemesek és jobbágyok nevét feljegyezték, egy nagyobb terület társadalmáról tájékozódhatunk.

8. Magánlevelek

A magyarországi írásbeliség fontos részét képezi a magánlevelezés, amely a különböző társadalmi rétegek megnyilatkozásait a legközvetlenebb formában tükrözi. A levélíró időszak eseményeket beszél el, tényeket közöl, véleményt nyilvánít és mindenekelőtt kér; kívánságokat, netán utasításokat terjeszt elő.¹⁷ A földesúr feladatokat ad familiárisainak, tisztségviselőinek, akik beszámolnak azok teljesítéséről. Védelméről biztosítja jobbágyait és a tisztartó iránt engedelmességre szólítja fel őket. A jobbágyok viszont a terhek, a bánásmód és a körülmények megváltozása miatt nem egyszer panasszal, kéréssel fordulnak urukhoz. A Zala megyei Galambok csaknem valamennyi lakója 1480-ban levelet írt földesurának, a budai prépostnak. Ebben előadták, hogy a földesúr tisztartója és a község bírása a szegénysége miatt mentességet élvező Kecskés Mátét is meg akarta adóztatni, s a település adójából visszatartott 18 forintot egy társukkal megosztották. Ezért szinte felszólítják a prépostot, hogy a három személyt regulázza meg, mert különben nem maradnak birtokain. Továbbá a hasonló esetek megelőzésére azt kéri, hogy a bíró mellé két esküdtet válasszthassanak.¹⁸

A magánlevél (missilis) a családi, baráti kapcsolatok és a sokféle függő viszony feltárásán túl számos adalékkal színesíti a történeti valóság nem ritkán egyhangúan rekonstruálható képét. Péter orgonakészítő 1493-ban elhárítja Gersei Pethő János meghívását, mivel a somogyvári konvent Szlavóniában tartózkodó jegyzőjét helyettesíti és a helybeli orgonát bővíti. Közben elpanaszolja, hogy Pethő János kőház építését ígérte neki, de nem lett abból semmi. Majd öntudatosan közli, hogy csak akkor keresi fel, ha gondoskodott lakásról, mert nem kíván zsellérmódra mások házában lakni, ahol sok sérelem érheti.¹⁹ Korotnai István 1509. október 18-i levele azt jegyezte fel, hogy Székesfehérvárott a szüret miatt szünetelt a hiteleshelyi oklevéladás. Ugyanakkor félelemmel számolt be a pestis somogyi és zalai dühöngéséről és arra kérte az esztergomi érsek udvarmesterét, hogy készíttessen orvosaival gyógyszer. Későbbi levelében elmeséli, miként pusztították el várdai házát, majd lovasokat és pénzt kér Bakócz Tamás érsektől, akit még arra is buzdít, hogy pap rokonát, a hetési plébánost kanonoki jövedelemhez juttassa.²⁰

¹⁶ A hatalmaskodásokról szóló oklevelek követendő hasznosítására lásd *Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 174–179, 219–224.

¹⁷ Árpád-kori és Anjou-kori levelek, 17 és 21.

¹⁸ DL 68436.

¹⁹ DL 93630. — Az oklevelet említi *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 372. l. 113. jegyzet.

²⁰ DL 46917 és 48343.

9. Leltárak

Középkori forrásaink között akadnak olyanok is, amelyek egy-egy vár, esetleg más épület, gazdaság, háztartás felszerelését (fegyver, ruha, cipő, konyhai eszközök, bútor, hangszer, élelem, állat stb.) vagy valamely egyházi intézmény (pl. káptalan, plébánia) értékeit (kehely, ruha, könyv, asztal, eke, állat stb.) vették számba. A várak esetében az ilyen leltárak (inventáriumok) néha külön sorolják fel az egyes helyiségek (pl. várkapolna, pince) berendezését. Ezek az igen értékes és sokoldalúan hasznosítható források nagyobb mennyiségben a XV. század végétől maradtak ránk.

10. Végrendeletek

A testamentumok elsősorban a végrendelező vagyoni helyzetéről, a tulajdonát képező ingatlanok és ingóságok mennyiségéről és milyenségéről tájékoztatnak. Ennek ellenére a végrendeletek mégsem tekinthetők tökéletes vagyonleltárnak. A kisebb ingóságok, mint a kevésbé értékes használati eszközök és a lábasjóság (tyúk, lúd) kimaradt belőlük. Az ingatlanokkal viszont más a helyzet. A végrendelező csak azokról a saját szerzeményekről rendelkezhetett szabadon, melyek adományozás, vásárlás vagy csere útján jutottak kezére. A testamentumokban ezért rendszerint csak ezek az ingatlanok szerepelnek. Különösen áll ez a nemesi végrendeletekre, mivel a nemesi családok örökölt tulajdonát képező ingatlanok nem a halál közelségét érző családtag végakarata, hanem a társadalmi gyakorlat rendje, az ősiség, a nemesi birtok törvényes öröklése szerint hagyományozódtak.²¹

A nemesi örökölt tulajdon részletezésére néha mégis sor került, éspedig akkor, ha nem volt vérségi örökös, és a király, lemondva örökösödési jogának érvényesítéséről, engedélyt adott arra, hogy a család utolsó tagja az összes birtokról szabadon rendelkezze. Az ilyen királyi engedéllyel történő végrendekezés főleg az Árpád-korban volt gyakori. Ezeket a testamentumokat elsősorban az ingatlanok számbavétele jellemzi. A végrendelet azonban nemcsak felsorolja a többnyire egyháznak adott birtokokat, hanem utal azok nagyságára, állatállományára és lakóira. Megjegyzései közül különösen az utóbbiakra vonatkozó részek értékesek. Segítségükkel néha követni tudjuk, miként válik a földesúr gazdaságát művelő nincstelen és jótalan szolga önállóan gazdálkodó telkes gazdává. Ez a folyamat, amely általában a szolga részleges felszabadításával járt együtt, éppen a végrendelezések nyomán egy sajátos társadalmi réteg kialakulásához vezetett. Torlóknak vagy szlávból kölcsönzött szóval dusnokoknak hívták őket.

Elnevezésük szoros kapcsolatban áll keletkezésükkel. A torlók (latinul exsequiales) eredetileg szolgák voltak. Végrendelező uruk azonban megváltoztatta állapotukat és helyzetüket. Egyháznak hagyományozta őket, hogy a közfelfogásnak megfelelően uruk lelki üdvösségéért szolgáljanak és teljesítsék mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket a végrendelet előírt számukra. Többnyire komoly mennyiségű élelmiszert, élő állatot és italt kellett az egyháznak adniuk, hogy az egyház miséző papjai évente megemlékezhesenek az elhunytól és a halott emlékére lakomát tarthassanak, tort ülhessenek.²² A Bihar megyei Besenyő falu egyházának dusnoka pl. az 1226-ban készült feljegyzés szerint évente két misét szolgáltatott uráért, egy juhót, 30 kenyeret, egy-egy ludat és tyúkot, két csőbör sört, tized gyanánt pedig két köből gabonát és egy tyúkot adott az egyháznak. A végrendelező természetesen gondoskodott arról, hogy a nincstelen szolga eleget tehessen új kötelezettségének. Testamentumában bizonyos földet, szőlőt bocsátott egykori szolgálai rendelkezésére, állatokat, ekét és vetőmagot adott nekik, hogy

²¹ Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bp. 1919. (Néprajzi Könyvtár, új folyam 1. füzet) 74.

²² Uo. 47–48; Pais Dezső: Megtorol. Magyar Nyelv 18 (1922), 160–162. — Vö. Pais Dezsőnek Tagányi művéről írt ismertetésével: Uo. 175–177.

megtermelhessék és előteremthessék mindazokat, amelyekből meghatározott mennyiséggel az egyháznak tartoztak. Eljárása az egykori szolgát önálló gazdasága megalapozásával járadék-szolgáltatónak tette. 1234-ben pl. a dusnok egy marhát, négy juhot és gabonát kapott, hogy vetni tudjon és évente egy juhot, 30 kenyeret és négy vödör sört adhasson az egyháznak.²³

A XIII. század második felében változás figyelhető meg a végrendeletekben. Ettől kezdve a testamentumokat inkább az ingóságok túlsúlya jellemzi. A felsorolt ingóságokból — bár csak az értékesebbekről emlékeznek meg — a végrendelező nemes, pap, ritkábban polgár vagy jobbágy életkörülményeire következtethetünk, s a végrendeletek rendkívül sokoldalú adatai révén kísérletet tehetünk arra, hogy a különböző társadalmi osztályok és rétegek egymástól nagyon is eltérő életmódját megrajzoljuk.²⁴ Megállapíthatjuk, hogyan öltözködtek, ruháik milyen anyagból készültek, hogyan nevezték az egyes ruhadarabokat. Volt-e házukban komolyabb bútordarab (asztal, szék, ágy) és evőeszköz (kés, villa). Rendelkeztek-e könyvvel, ékszerrel. Mennyi bor, gabona és milyen fegyver volt birtokukban. Állatállományuk hány lóból, szarvasmarhából és sertésből állott. Mennyi készpénzük, pénzkövetelésük vagy adósságuk volt. Az erdélyi Vitéz György 1504-ben írt végrendeletében még arra is gondolt, hogy épülő-félben lévő háza ne maradjon befejezetlenül és meghagyta, hogy az ácsok, akiknek járandóságát már kifizette, lépcsőt is csináljanak.²⁵

A jobbágyok természetesen a tulajdonukat nem képező, csupán használatukban lévő földesúri földről nem rendelkezhetek. Viszont bevetett földjük leendő terméséről megemlékeztek. Végrendeletükben a birtokukban lévő szőlő és irtásföld is helyet kapott, mivel a jobbágy ezeket átruházhatta másra. A Szabolcs megyei Kállósemjénből való Bagics Tamás 1521-ben hat hold gabonavetésről és egy hold irtványról intézkedett.²⁶ Hasonlóképpen járt el a mezővárosi polgár is. Lukács somogyvári kereskedő 1475-ben például vásárolt és zálogos szőlőit, szántóit és a Szent Egyed utcában levő házait feleségére hagyta.²⁷

A testamentumok különösen alkalmasak a végrendelező személyi kapcsolatainak feltárására. A végrendelet rendszerint felsorolja a jogi aktus tanúit, a végakarát végrehajtóit (executores), ritkábban megnevezi a feleség és a gyermekek gyámjait (tutores), a halotti torra hivatalos ismerőseket. A juttatásokban, különféle adományokban részesített személyek névsora további tájékoztatást nyújt. Megismerjük a családtagokat, a legközelebbi rokonokat, a falubelieket, a helybeli plébánost, a gyóntatót, a tanítványt, a környékbeli egyházakat, kolostorokat. A végrendeletben néha helyet kapnak a végrendelező familiárisai, jobbágysai is. A cselédekről már gyakrabban esik szó. Így szerencsés esetben megállapíthatjuk a végrendelező gazdaságának munkaerőszükségletét. A Veszprém megyei Koromlai Miklós 1491-ben kelt végrendeletéből például kiderül, hogy az idős kismemesi házaspár gazdasága, melyhez jelentékeny állatállomány is bika, 1 betört csikó, 4 ökör, 8 tehén és 70 sertés) tartozott, egy-egy cselédet, famulust, gazdaszonyt és két pásztorgyereket foglalkoztatott.²⁸

²³ *Karácsonyi János—Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. (Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum...) Bp. 1903. 288. l. nr. 352 és 302—303. l. nr. 379.

²⁴ Erre kitűnő példát ad az egyházi végrendelezők esetében *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 87 és passim.

²⁵ DL 46697.

²⁶ DL 56427. — Az oklevelet említi *Szabó István*: A középkori magyar falu, 224.

²⁷ Somogyvári Formuláskönyv, fol. 5r. (OSzK Filmtára). — A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár Ms 374 jelzetű kódexét *Bónis György* ismertette és határozta meg: Somogyvári Formuláskönyv. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957. 117—133. — A formuláskönyv anyagáról Bónis annakidején kivonatokat íkésített, melyeket a szerző szívességéből a film megérkezése előtt átnéztem. A formuláskönyv tilmásolatának elkészítését és megszerzését *Windisch Éva* és *Tonk Sándor* áldozatkészsége tette lehetővé.

²⁸ DL 19702.

Mivel a végrendelező a javak szétosztogatásakor a rangjának és gazdagságának megfelelő társadalmi elvárások és szokások szerint cselekedett, végrendelete tükrözi ezeket a nemegyszer igen ősi eredetű szokásokat. A végrendelező illően gondoskodott feleségéről, gyermekeiről és hozzátartozóiról. Hálás volt segítőinek. Megemlékezett azokról, akik szolgálták. Jótékonykodott és alamizsnát osztott. Hozzájárult a falubeli kiházásítandó árva lányok hozományához. Ruhát adott a koldusoknak. A végrendelező pap nem felejtkezett meg tanítványáról, akit néha külföldi egyetem látogatására serkentett. Némelyik jobbágy földesurára is gondolt. A már említett Bagics Tamás például urára, Lőkös Jánosra hagyta azt a 14 forintot, mellyel Kovács Imre tartozott neki.

A középkorban a világiak és a papok javaikból egyaránt juttattak az egyháznak. A végrendelező pap könyvvallománya jellegénél és az egyházi értelmiség szerepénél fogva első sorban a káptalanokat, konventeket, plébániákat, a papságot gazdagította. A Szabolcs megyei Ajak falu plébánosa és alesperese 1494-ben a helybeli plébániára hagyta azt a négy könyvet, melyek szükségesek voltak a papi teendők ellátásához. Egyetlen világi témájú könyve, a magyar műltről szóló *Chronica Hungarorum* pedig pap testvéreire szállt.²⁹

Az egyház természetesen bőségesen részesült az anyagi javakból. A tehetősebb végrendelező pénzt adott zárandoklatra, templomépítésre és tatarozásra, harangra, oltárterítőre, miseruhára. Állattal, telekkel, szőlővel, ruhaneművel, ékszerrel vagy készpénzzel fizetett a temetési szertartásért, az éneklésért és azért, hogy bizonyos alkalmakkor a miséző pap megemlékezzék róla. Fizetett akkor is, ha rangja úgy kívánta, hogy ne köztemetőben, hanem templomi kriptában nyugodjék. 1480-ban Boros Benedek csöglei nemes egy telket adott a pápai ferenceseknek, hogy kolostorukba temessék el. Ugyanakkor tekintélyes összeget biztosított római és aacheni zárandoklatra (az utóbbi helyen magyar kápolna működött), és arra, hogy harangot vegyenek a csöglei egyháznak.³⁰

A végrendelező rendszerint gondoskodott arról, hogy a temetésre összejött rokonok; ismerősök élelemben ne szenvedjenek hiányt. Az ajaki plébános temetésekor a résztvevők tekintélyes lakomát csaphattak. A végrendelet ugyanis a tor megtartására egy asztag gabonát, 4 edény bort hagyott és úgy intézkedett, hogy három ökröt és hat disznót vágjanak le. A kisenemes Koromlai Miklósnak nem teltt ennyire. Végrendelete öt véka gabonát, három edény bort és öt tábla szalonnát fordított a vendégek ellátására.

A halotti torhoz hasonlóan ősi eredetű szokás a végrendelező lovának felajánlása a temetési szertartásban közreműködő papoknak és szerzeteseknek. Ennek előzménye a honfoglaló magyarság előkelőinek körében dívó, a régészeti kutatásokból régóta ismert lovas temetés volt, amikor az elhunyt férfi vagy nő lovát gazdája holttestével együtt hantolták el. A kereszténység felvételével ez a szokás lassan megszűnt: az elhunyt lovát ezentúl nem temették el, hanem az egyháznak adták.³¹

Itt azonban korántsem olyan adományozásról van szó, mint amikor a végrendelező birtokot, szolgát vagy akár ménest hagyott az egyháza. Tulajdonképpen felajánlás történt, melynek pogánykori rítusa néhány késő középkori, az irodalomban eddig még nem értékesített végrendeletből bontakozik ki.³² Ebben a néhány testamentumban a végrendelező meghagyja,

²⁹ DL 82083.

³⁰ DL 45830.

³¹ *Tagányi Károly*: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, 48; *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 450–486 (főleg a 456 és 509).

³² *Belényesi Márta* közléséből (A ló becse a középkorban.) [Egy XV. századi végrendelet tanulmányai] *Ethnographia* 68 [1957], 341. l. 13. jegyzet) következtethetünk arra, hogy Magyarországon a ló milyen szerepet játszott a temetésben. A szerző azonban hiányosan idéz Pásztói Jakab 1428-ban kelt végrendeletéből (DL 43771), és így éppen az maradt rejtve, hogy a lovát a végrendelező kívánsága szerint a holttest előtt vezetik. — A ló szerepét illetően a hagyomány továbbélése mellett természetesen nem zárhatjuk ki a nyugati hatás lehetőségét sem.

hogy utolsó útján lovát teteme előtt vezessék. A temetési menetben az értékes ló már önmagában is rangjelző volt. A ló színe pedig az előkelőség különböző fokozatainak kifejezésére szolgált. Ezért intézkedett 1497-ben az arisztokrata Héderváry János úgy, hogy a győri domonkosok kolostorában lévő családi kriptához vezető gyászmenetben teteme előtt fehér ló haladjon.³³ A pápai ferenceseknél temetkező Sitkei Gotthárd várkapitány viszont 1517-ben sárga színű lovát ajánlott föl a papságnak.³⁴ Az ajaki plébános is ennek a szokásnak hódolt, amikor két közönséges (kocsit húzó) lovát szánta erre a célra. A két utóbbi végrendelet lehetővé tette, hogy a temetés után a rokonok vagy mások megvegyék a felajánlott lovat, s a pénzt a közreműködő papok szétoszták egymás között.

Amint a X. században a temetési lóáldozat a társadalom bizonyos rétegében férfiak és nők körében egyaránt divott, ugyanúgy a szokás késő középkori továbbélése sem korlátozódott csupán a férfiakra. A Somogy megyei Lelle falu egyik nemesasszonya például 1480 táján úgy intézkedett, hogy temetése idején posztóval letakart lovat vezessenek teteme előtt.³⁵

NÉVANYAG

A középkor írásos emlékeiben számos földrajzi név (más elnevezéssel helynév), személynév és nem latin közszo fordul elő. A névanyagnak ezek a típusai szorosan összefügnek egymással. A középkori határleírásban szereplő „magyal” közszo egyrészt tölgyfát jelent, másrészt — legalábbis a határjárás korában — meghatározott határjelet, ismert helyet jelölt. Ugyanakkor a személynevek jelentős része (pl. *Kovács, Nagy*) szintén közszoí eredetű. A földrajzi nevek és a személynevek is közeli kapcsolatban állnak egymással. Az Árpád-korból pl. több *Koppány* nevű személyt és települést ismerünk. Végül a gazdag névanyag egyes típusait történeti hasznosításuk is összekapcsolja, mivel történeti forrásként való felhasználásuk nyelvészeti, főleg nyelvtörténeti és névtudományi tájékozottságot kíván.

A nyelvészeti iskolázottságra, ismeretekre több okból is szükség van. Egyfelől ugyanaz a név gyakran még ugyanabban a forrásban is több alakváltozatban szerepel, s e változatok megnyugtató azonosításakor és a név mai alakjának kikövetkeztetésekor nem ritkán tájékozódniunk kell a középkori helyesírással és hangfejlődéssel foglalkozó irodalomban.³⁶ Másfelől a nevek eredetét (szláv-e, magyar-e stb.), egykori jelentését és a névadás módját a nyelvtudomány — főleg a névtudomány — segítségével nélkül többnyire nem tudjuk megállapítani, pedig a névanyag történeti hasznosítására nélkül aligha kerülhet sor.³⁷

A középkori forrásokban szereplő névanyag felveti azt az izgalmas kérdést, hogy ez a gazdag forrásanyag hogyan használható fel történeti forrásként, miként lehet segítségünkre

³³ DL 102279.

³⁴ DL 68503.

³⁵ Somogyvári Formuláskönyv, fol. 5v.

³⁶ A bőséges irodalomból a következőket ajánljuk: *Kniezsa István: A magyar helyesírás története.* Bp. 1959²; *Bárczi Géza: Magyar hangtörténet.* Bp. 1958² és *Bárczi Géza—Benkő Loránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története.* Bp. 1967.

³⁷ A gazdag szótárirodalomból nélkülözhetetlen: *Szamota István—Zolnay Gyula: Magyar oklevél-szótár.* Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Bp. 1902—1906; *Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár.* Bp. 1941; *Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I/1—2. Bp. 1955 és *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Szerk.: Kiss Lajos, Papp László. I—II. (A—O.) Bp. 1967—1970. — Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy Kiss Lajos vállalkozásában készül a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”. — A névanyaggal és a névadás kérdéseivel összefoglalóan *Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete.* Bp. 1958² és *Kálmán Béla: A nevek világa.* Bp. 1967 foglalkozik. A névtudomány gazdag tematikájából a két Névtudományi Konferencia kiadott anyaga (bibliográfiai adatait lásd a 40. és a 65. jegyzetben) ad izellőt. A helynévkutatás újabb eredményeiről *Kázmér Miklós: Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között.* Magyar Nyelv 52 (1956), 238—255; *Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig.* Magyar Nyelv 64 (1968), 108—122 és 245—255 tájékoztat.

az egykori valóság jobb megismerésében. A közszavak történeti hasznosítása általában nem okoz különösebb gondot. A szóból magából, az előfordulás környezetének szövegösszefüggéseiből vagy a nyelvészeti irodalom alapján megállapíthatjuk értelmét, és ezáltal elhárul felhasználásának legfőbb akadálya. A középkori leltárakban szereplő *'ostyasütő'* használati eszköz értelme világos. Az *'eneu'* szó környezetéből kiderül, hogy az udvarnokoknak ez az Árpád-kori kötelezettsége szántási robotot jelentett. A *'torló'* szóról, melyről a végrendeleteknél szó volt, nyelvészeti kutatás alapján tudjuk, hogy meghatározott társadalmi réteget jelölt. Mindezek, továbbá az a kétségtelen tény, hogy a közszavak jelentős része földrajzi névként, személynévként is előfordul, indokoltá teszi, hogy az alábbiakban csak a személynevek és a földrajzi nevek történeti forrásként való hasznosításával foglalkozzunk. De ennek során is elsősorban azokról a lehetőségekről eshet szó, melyek a helytörténeti kutatást leginkább érdeklik.

A) Személynevek

A kutatás igen fontos feladata, hogy az adott témával kapcsolatos személyneveket összegyűjtse.³⁸ A személynevek révén nemcsak a múlt szereplőinek és alakítóinak: jobbágyoknak, polgároknak, nemeseknek és papoknak jelentékeny hányadát ismerjük meg, hanem új tények, összefüggések tárulnak fel előttünk. A személynévadásban ugyanis a kor hiedelemvilága, gondolkodásmódja, társadalmi és gazdasági viszonyai egyaránt tükröződnek.³⁹ A személynevek történeti hasznosítása tulajdonképpen nem más, mint ennek a gazdag és sokszínű hátternek a kibontása, feltárása. Az alábbiakban ehhez adunk segítséget, amikor a legfontosabb összefüggésekre felhívjuk a figyelmet.

1. A személy neve és foglalkozása

Az egyén foglalkozását a középkor forrásviszonyai között gyakran a foglalkozásnévből álló vezetéknevből állapíthatjuk meg. A *Borbély*, *Kovács*, *Ács* nevek iparűzésre utalnak, a *Sipos*, *Hegedűs*, *Trombitás* a hangszer készítésének mesteriségén túl zenei tevékenységet is tükröz. A mesterségneveken kívül igazgatási funkció is válhatott vezetéknevvé. Közismert, hogy Szapolyai István tisztsége miatt *Kincstartó* István néven is szerepel. Helytörténeti szempontból ennél sokkal fontosabb, hogy a jobbágynevek között a *Bíró* név rendszerint azt mutatja, hogy az illető valamikor falusi bíró volt, vagyis az adott faluban a név alapján a falusi bíróság intézményének létrehozhatjuk annak ellenére, hogy más adat nem szól róla. Hasonlóképpen keletkezett az *Ispán* és a *Tisztartó* név is, amely a földesúri birtokok, uradalmak igazgatásában, kormányzásában való részvétel emléke. A *Deák* név viszont a személy iskolázottságára utal.

A foglalkozásnevekből lett vezetéknevek összességükben a középkori, főleg a XIV—XV. századi munkamegosztást világítják meg, s segítségükkel az egyes iparágak jelentőségére, szerepére

³⁸A középkori személynevek rendkívül sokfélék, formailag több típust alkotnak. A gazdag formai változatosságot néhány példával tehetjük szemléletessé (az érthetőség kedvéért nem vettük tekintetbe a magyar szavak egykori írásmódját): *Maradék*, *Georgius filius Valentini*, *Ladislau de Veszprém*, *Ladislau Veszprémi*, *Petrus dictus Nagy*, *Petrus Nagy*. A típusok egyben a fejlődést is tükrözik: az egyelemű személynév a középkor folyamán kételeművé, a kételemű név második tagja pedig öröklődő családnévvé válik. Ez a folyamat kellően nincs feltárva, középkori személyneveink átfogó névtani vizsgálata egyelőre várat magára. Az eddigi munkák közül jól hasznosítható *Kniezsa István*: A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp. 1965 és *Fehértői Katalin*: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969 (Nyelvtudományi Értekezések 68. sz.).

³⁹*Pais Dezső*: Régi személyneveink jelentéstana. Bp. 1966². (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. sz.) Magyar Nyelv, 17—18 (1921—1922), 158—163, 26—34, 93—100.

következtethetünk. A felhasználás során ügyelni kell arra, hogy a foglalkozásnevek, főleg a középkori falvak esetében, általában az egyén időszakosan űzött mesterségét, földművelő tevékenységétől megkülönböztető foglalkozását tartották fenn. A foglalkozásnevek értékesítésükkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a foglalkozás nem mindig tükröződik az egyén nevében; nem minden *közművest* hívtak *Közművesnek*.

A foglalkozásnévből lett vezetéknev történeti hasznosítása a név és az egyén foglalkozása között fennálló összefüggésre épül, s ezen összefüggés realitása adja meg a felhasználás módszerének biztonságát. A név és az egyén foglalkozása között gyakran tényleges kapcsolat van; az egyén valóban azt a mesterséget űzi, melyre személyneve utal. Máskor viszont a név és az egyén foglalkozása között nincs reális kapcsolat, mert az egyén őseitől örökölt foglalkozásnevet visel. De ez utóbbi esetben is számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a névvel együtt a mesterség is öröklődött. Ilymódon a foglalkozásnév az egyén vagy őse — esetleg mindkettő — mesterségére utalhat. Hogy adott esetben melyikre, az a névből önmagából teljes biztonsággal nem állapítható meg. Minthogy többnyire a néven kívül más foglalkozásra utaló adat nem áll rendelkezésünkre, s a név és a mesterség öröklődését nem tudjuk feltárni, csupán feltételelesen dönthetünk a variációk egyike mellett. A foglalkozásnevek felhasználását nagymértékben megnehezíti, hogy a XV. század végén a nevek öröklődése általános jelenség lett. Ennek hatásaként a középkor végén a falvakban több azonos foglalkozásnevet viselő egyént találunk, akik valamennyien már azért sem űzhették a nevüknek megfelelő foglalkozást, mert a faluban egyszerűen nem volt szükség annyi egyforma mesterséget folytató iparosra.⁴⁰

2. Az egyén neve és illetősége

A vezetéknevek jelentős hányada helynévből keletkezett. Ritkán megesik, hogy a helynév minden változás nélkül maga válik vezetéknevvé (pl. *Petrus Csepreg*).⁴¹ Ennél sokkal gyakoribb, ha valamely terület vagy település nevéhez *-i*, illetve *-y* képző járul. Így lett a Somogy megyéből, illetve Somogy helységből származó jobbágy vagy nemes új környezetében *Somogyi*, a Ceglédre való ember pedig *Ceglédi*. Az is megszokott jelenség, főleg a nemesek esetében, hogy a helynévhez *de* praepositio kapcsolódik. (pl. *Georgius de Tolna*). Végül az utóbbi kettő kombinációjával is találkozhatunk (pl. *Martinus Fajsz de Szabadi*).

Minthogy ezek a vezetéknevek többnyire települések nevéből származnak, alapvetően települések létét igazolják. Belőlük tehát mindennekelőtt településekre következtethetünk. Erre szükség is van, mert a középkori forrásokban a települések neve először gyakran személynévben bukkan fel, sőt a kisebb települések, szórványok létéről sokszor egyedül csak a vezetéknevek tudósítanak.

A helynévi eredetű személynévek sajátos felhasználását az a fennálló, illetve hiányzó kapcsolat határozza meg, mely az egyén és a nevében szereplő helynév között kimutatható, és melyből elsősorban az egyén illetőségére, vagy egykori illetőségére következtethetünk. A *de* praepositio plusz helynév alakú vezetéknevek esetében általában a helynév és az egyén között eleven kapcsolat van, az egyén ebben a településben lakik (vagy ott is lakik), onnan származik

⁴⁰ *Bárczi Géza*: A magyar személynévek XVI. századi történetéhez. Magyar Nyelv, 52 (1956), 149—150; *Székelgy György*: Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása. A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. aug. 24—28.). Szerk.: Imre Samu és Szathmári István. Bp. 1967 (Nyelvtudományi Értekezések 58. sz.) 206—210; *uő.*: A személynévek és a történettudomány. Névtudományi Előadások. II. Névtudományi Konferencia. Bp. 1969. Szerk.: Kázmér Miklós és Végh József. Bp. 1970 (Nyelvtudományi Értekezések 70. sz.) 205—206; *Szabó István*: A középkori magyar falu, 215—219.

⁴¹ *Fehértői Katalin*: Helynevek mint családnevek *de* praepositio vagy *-i* képző nélkül. Magyar Nyelv 69 (1973), 197—203.

sőt földtulajdona, birtoka is van ott. Mint említettük, ez a névtípus alapvetően a nemességet jellemzi.

Ezzel szemben a helynévből magából vagy még inkább *-i*, *-y* képzővel ellátott alakjából származó vezetéknevén az egyén vagy őse korábbi lakhelyét fedi fel, azt árulja el, hogy honnan való volt, mely országrészből, megyéből vagy településből került új környezetébe.⁴² Az ilyen nevek ezáltal lehetőséget adnak arra, hogy egy terület vagy település személynévanyaga alapján több-kevesebb pontossággal meghatározzuk, hogy lakossága mely területről verbuválódott a település — főleg a mezőváros és a város — milyen vonzást gyakorolt szűkebb és tágabb környezetére.⁴³ A megfelelő személynévanyag alapján tájékozódhatunk a jobbágyköltözés méreteiről, irányáról és céljairól, továbbá a nemesek, elsősorban a kis- és középnemesek helyválttatásáról, és ezáltal ösztönzést kapunk a felismert jelenség okainak (pl. birtokszerzés, házasság) kutatására. A nemesség esetében azonban ez a névtípus nemcsak az egykori illetőségre utal, hanem a *de* praepositio plusz helynév alakú vezetéknevekhez hasonlóan emellett még arra is enged következtetni, hogy az egyénnek ott földbirtoka, tulajdona van.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a helynévi eredetű vezetéknevek történeti hasznosításának biztonsága a belőlük elvont földrajzi név térbeli elhelyezésétől, lokalizálásától függ. Ez az eljárás gyakorta nem jelent különösebb problémát, máskor viszont nem kis gondot okoz. Minthogy ez a kérdés a személynéveket és a földrajzi neveket egyaránt érinti, később még visszatérünk rá.

3. Különböző korok személynévanyagának összehasonlítása

Ha valamely település lakóinak összegyűjtött névanyagát korszakok szerint csoportosítjuk és az egymástól időben nem túl messze eső csoportokat összevetjük, a névanyag változásából különböző következtetéseket vonhatunk le. A nevek kicserélődése a település történetének szomorú fejezetére, a település elnéptelenedésére, elpusztulására, illetve az újratelepítésre hívja fel a figyelmet. Az új névanyagból rendszerint megállapítható, hogy a telepítés milyen etnikai változást idézett elő. A különböző korokból származó névanyag hasonlósága, sőt lényeges részének azonossága a település életében a lakosság folyamatosságát, kontinuitását jelenti. A középkori vezetéknevek fennmaradása éppen úgy, mint a földrajzi nevek továbbélése a nép szívós ragaszkodását tükrözi, mely sokszor az elviselhetetlent is elviselhetővé tette, hogy földjén, falujában maradhasson. A helytörténeti kutatás során ezt a módszert főleg a hódoltság falvak esetében hasznos alkalmazni. Ezáltal ugyanis megállapíthatjuk, hogy a török milyen változást idézett elő a lakosság összetételében, s nem kis meglepetéssel vehetjük tudomásul, hogy a hódoltsági falvak egy részének középkori és újkori lakossága kontinuus.

4. A személynévek genealógiai összekapcsolása

A középkori családok leszármazását, rokoni kapcsolatait és összeköttetéseit a források szétszórt és hiányos személyi adataiból kell kiderítenünk. Ez a rendkívül fáradságos munka a középkort illetően többnyire csak a nemesség és a városi polgárság esetében vezet eredményre.

⁴² A névöröklődés a felhasználást itt kevésbé teszi kérdésessé. Az lehetséges, hogy nem az adott egyén, hanem őse volt a betelepülő, s az is elképzelhető, hogy — mondjuk — a Győrben felbukkanó, Vasvári nevet viselő személy nem közvetlenül Vasvárról költözött Győrbe, hanem ezt megelőzően huzamosabb ideig Ravazdon élt, és itt kapta korábbi lakhelye után a Vasvári nevet, tehát nevével együtt költözött tovább. Ezek a lehetőségek azonban nem befolyásolják a felhasználást, amelynek nem az a célja, hogy megmondja, *ki* és *mikor* költözött be egy adott helységbe. Ennek megválaszolására a név önmagában nem is alkalmas. Azt viszont mindenképpen elárulja, hogy az adott egyén vagy őse *honnan* származott.

⁴³ Erre példát mutat *Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. *Somogy Megye Múltjából* 3 (1972), 13—45.

Bár nem jelentéktelen genealógiai irodalom áll rendelkezésünkre, a genealógiai táblázatokat többnyire nekünk magunknak kell elkészítenünk.⁴⁴ Ebben az aprólékos munkában főképpen a birtokjogi vonatkozású oklevelek segítenek, ahol a jogigény igazolásának és az örökösödésnek a szempontjai megkövetelték, hogy az ősök, az utódok és a feleségek nevét, származását és rokoni kapcsolatait feljegyezzék. Ezekből az adatokból megszerkeszthetjük a családfa vázát, melyet kiegészíthetünk, újabb személyekkel bővíthetünk. A kiegészítés során ügyeljünk arra, hogy csak a biztosan azonosítható személyek kerüljenek fel a családfára. A genealógiai táblázat a rokoni kapcsolatok bemutatásával feleletet ad a család karrierjének hirtelen változására, birtokszerzésére, „családi politikájára”, a különböző társadalmi osztályok, rétegek kapcsolataira, hivatali funkciók megszerzésére, a család kihalására.⁴⁵

Az adott település történetében szerepet játszó családok genealógiai táblázatának elkészítése rendkívül széleskörű nyomozást igényel. Szinte a kutatás minden — a későbbiek folyamán tárgyalt — színterét át kell tekintenünk. S még így is hiányozhat egy-egy döntő adat. Például ismeretlen marad a feleség családnéve, s ezzel esetleg az is, hogy a család mely atyafiságának köszönheti felemelkedését, új pozícióját. Ebben az esetben csupán a család birtokviszonyaiból következtethetünk a feleség familiájára. Máskor viszont a név és a birtokviszonyok alapján biztosan a vizsgált családhoz tartozó személyeket sem tudjuk elhelyezni a családfán, mert a rokonság fokáról hallgatnak az oklevelek.

Külön problémát jelent a genealógiai táblázat elkészítése az azonos névvel bíró családok esetében, pedig ilyenek jócskán akadnak. Ahogyan több azonos helynév létezett a középkori Magyarországon, ugyanúgy több azonos nevű családdal is találkozhatunk. Ezek megkülönböztetése genealógiai kutatások és ismeretek nélkül szinte lehetetlen.

A középkorban például elég gyakori a *Várdai* családnév. Több-kevesebb pontossággal ismerjük közülük a legjelentősebb családot, a Szabolcs megyei Kisvárdáról származó Várdyakakat, akik nem egy főpapot adtak az egyháznak. A középkor végén gyakran felbukkan a forrásokban Várdai Pál és Tamás neve. Pál rövid idő alatt szédületes karriert futott be. Előbb budai prépost, majd veszprémi, később egri püspök, 1526-ban pedig esztergomi érsek lett. Közben királyi kincstartó és kancellár volt, utóbb pedig helytartóvá is kinevezték. Várdai Tamás hivatali pályája kevésbé látványos, de fokozatosan ívelt felfelé. Kezdetben a kúriában jegyzősködött. Néhány éves gyakorlat után országbírói, majd nádori ítélmester és végül személynök lett.

Életpályájuk alapján hajlamosak lehetnénk arra, hogy az előkelő kisvárdai Várdyakkal hozzuk összefüggésbe őket, s felemelkedésüket ezzel a feltételezett rokoni kapcsolattal magyarázzuk.⁴⁶ Ennek azonban ellentmond, hogy a kisvárdai Várdyak ismeretes családfájára a Pál és Tamás keresztnév egyáltalán nem jellemző. Ez a tény pedig a rokonságot megkérdőjelezi, mivel a családfákon a keresztnévek általában ismétlődnek, az elődök neve a fiak és unokák nevében vissza-visszatér. Várdai Pál esetében azonban ennél biztosabb érvünk is akad, amely nemcsak a rokonságot zárja ki, hanem egyúttal a pecsétani vizsgálatok fontosságára is felhívja a figyelmet. Ismerjük ugyanis Várdai Pál pecsétjét, melynek oroszlános címerképe elűt a kisvárdai Várdai család sárkányfogas címerétől.⁴⁷

⁴⁴ A bő választékból a következőket említjük: *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Bp. 1900—1901 és *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XIII (A—Zs.) Pest 1857—1868. Ezenkívül gozdog anyagot tartalmaz a Turul folyóirat.

⁴⁵ Erre jó példát ad a nemesség vonatkozásában *Füge di Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1970; *Uő.*: A Szentgyörgyi Vincze család. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972), 261—269.

⁴⁶ Várdai Tamás esetében ez meg is történt: *Bónis György*: A jogtudó értelmiség, 370, 388, 404 (Babai Tamás néven) és 407.

⁴⁷ *Nagy Iván*: Magyarország családai... XII. Pest 1865. 56; *Fógel József*: II. Lajos udvartartása. 1516—1526. Bp. 1917. 46. — *Vö. Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom, 113

Újabbán sikerült Pál családjának eredetét is tisztázni. A kutatásnak a névváltoztatás szempontjából is tanulságos eredménye szerint Pál és Tamás testvérek voltak, és apjuk a Somogy megyei Baba faluból származott. Szegényebb megyei nemes volt Babay Bereck, de tanult embernek, értelmiséginek számított. Házassága révén jutottak fiai a Várday névhez. Bereck ugyanis a Somogy megyei Várda faluból való Várday Péter leányát vette el feleségül. A házasság várdai birtok megszerzését jelentette számára, s fiai: Pál és Tamás az új szerzeményről kapták nevüket. Babai származásuk azonban kettős családnevükben tovább élt; Tamás néha Várday Babay családnevet használt. Felemelkedésüket alapvetően annak köszönheték, hogy értelmiségi környezetben nőttek fel, és maguk is tanult emberekké váltak. Pál fényes pályáját ezenkívül az magyarázza, hogy papi pályára, a társadalmi felemelkedés középkorban legjárhatóbb útjára lépett, és ezzel lényegében Tamás életútját is egyengette. A család somogyi kapcsolatait igazolja Tamás házassága is. Nem kötött különösebben előnyös házasságot, Somogy megye és a somogyvári konvent középnemesi származású jegyzőjének lányát vette el.⁴⁸

B) Földrajzi nevek

A középkori forrásokban a földfelszín különböző természetes és mesterséges alakulatait jelölő földrajzi nevek közül leggyakrabban települések, dülők, hegyek, völgyek, vizek, erdők és utcák neveivel találkozhatunk. Ez a földrajzi névanyag alkalmas arra, hogy egy-egy terület középkori településhálózatát rekonstruáljuk, domborzati vagy vízrajzi viszonyaira és növénytakarójára következtessünk, az egyes települések szerkezetét felvázoljuk és a településtípus felismerjük. Ezzel azonban korántsem merítettük ki a földrajzi nevek történeti hasznosításának lehetőségeit.

1. Dülőnevek

A dülők, határrészek néha a földhasználat módjáról is tájékoztatnak. Az *Irtvány* nevű dülő például a föld feltörésének előkészítésére, az erdős terület megtisztítására utal. A *Telek* dülőnév viszont a korai középkorban többnyire trágyázott földet jelent, mely úgy keletkezett, hogy az állatok trágyában gazdag álláshelyét feltörték és művelni kezdték.⁴⁹

A szántóföldekről tájékoztató középkori forrásokban gyakran tapasztalhatjuk, hogy a faluhatárban a szántó nem egy, hanem több tagból áll, melyek számos 1–2 holdas parcellára oszlanak. Az oklevél az egyes földdarabok dülők szerinti megoszlásának pontos számbavételével a határhasználatban bekövetkezett változásokat tükrözi. A szántóföldek szórtsága ugyanis az egykori közös határhasználat megkövesedett emléke. Ezt a határhasználatot a földközösség jellemezte, melynek az a lényege, hogy a különböző minőségű dülők parcelláit bizonyos időközönként újból kiosztják a jogosultak között. A közös határhasználat azonban megváltozott, egyéni jellegűvé vált. Ez pedig szükségessé tette, hogy az egyén pontosan számba vegye az immár állandó használatban lévő földdarabokat, melyek többé-kevésbé az utolsó felosztás alkalmával jutottak kezére.⁵⁰

⁴⁸ Várday Pál és Tamás származására vonatkozó kutatásainkról másutt számolunk be.

⁴⁹ *Belényesi Márta*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei) Bp. 1948. (A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 10. sz.) 17–21; *Földes László*: A telek „földterület” jelentéstörténete. Magyar Nyelv 67 (1971), 420–422.

⁵⁰ *Belényesi Márta*: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethnographia 65 (1954), 387–415 és 66 (1955), 57–98.

2. Helységnevek

A földrajzi nevek történeti hasznosítása terén különösen fontos szerepet játszanak a középkori településeket jelölő helységnevek, melyek vallomása főleg akkor válik döntővé, ha az írott források hallgatnak vagy éppenséggel hiányoznak. A helységnevek a települések koráról vallanak, és attól függően, hogy a névadás mechanizmusában ható tényezők közül melyik vált meghatározóvá, melyik tükröződött a hely nevében, a település lakóiról, birtokosairól vagy tulajdonosáról szólnak, gazdasági funkciójáról, építményeiről, intézményeiről, sőt osztódásáról, pusztulásáról is tájékoztatnak.

a) A helynévtípusok hasznosítása

A kutató számára komoly problémát jelent a települések korai történetének bemutatása, mivel a helységnevek többsége az írott forrásokban csak a XIII. századtól kezdődően fordul elő. Minthogy az oklevelek általában nem a települések születéséről, hanem létéről tanúskodnak, nyilvánvaló, hogy a helységnév első felbukkanásának dátuma nem azonos a helység keletkezésének korával. Ezenkívül az első említés értékelésénél azt is figyelembe kell vennünk, hogy a településnév írásbafoglalása az okleveles gyakorlat térhódítását előidéző társadalmi-gazdasági változásoktól, az első írásbafoglalás fennmaradása pedig az oklevelek megőrzésének esetlegességétől függ. Ezért a történész által feltárt első említés, mely a település létének legkézenfekvőbb bizonyítéka, nem lehet döntő a település korának meghatározásában. Az első okleveles adat rendszerint nem egykorú a település keletkezésével, sőt nevének létrejöttével sem.

Ebben a helyzetben a történész munkáját többnyire a helynévtipológia segíti. A helynévtipológia típusokba sorolja a helységneveket, és több-kevesebb pontossággal meghatározza az egyes típusok keletkezési idejét. A helynévtipológia alkalmazásával tehát az első hiteles említésből a település korábbi létére következtethetünk. Mindössze azt kell eldöntenünk, hogy helységnevünk melyik típusba tartozik.⁵¹ A következőkben ennek megkönnyítésére számba vesszük a fontosabb helynévtípusokat és ahol lehetséges, megadjuk keletkezésük idejét, utalunk felhasználásuk módjára, és felhívjuk a figyelmet az utcanévi változatokra is.

1. Egytagú helységnevek

Az egytagú földrajzi nevek jelentős és gyakori típusát a törzsnévi eredetű helységnevek alkotják. A törzsnévi helynevek körét pontosan meghatározza Konstantinos Porphyrogenetos beszámolója, amely a következő magyar törzsek nevét jegyezte fel: *Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi*. A belőlük származó helységnevek a XI. század közepe előtt, zömükben a X–XI. század fordulóján keletkeztek. Nevüket az ott lakó, szétszóródott vagy tudatosan oda telepített törzsi töredékekről kapták. Mivel a helyneveket a környék lakossága megkülönböztető szándékkal adta, a törzsnévi helységnév alapján egyfelől a megfelelő törzsi töredék jelenlétét igazolhatjuk az adott helyen, másfelől viszont arra következtethetünk, hogy a törzsnévi település közvetlen környékén más törzsbeli laktak. Bár a régészet a törzsnévi települések temetőinek feltárásakor többnyire nem találta meg a katonáskodó lakosság jellegzetes emlékményét, valószínűnek látszik, hogy a széttelepített törzsi töredékek vagy inkább egy részük katonai feladatot látott el, melyben természetesen a más elnevezéssel bíró települések (pl. *Lövő*) lakói is részt vettek.⁵²

⁵¹ A helynévtípusok bemutatásánál elsősorban *Kniezsa István* alapvető munkájára (Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok. I. Szerk.: Deér József és Gáldi László. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Bp. 1943. 111–313) és *Bárczi Géza* összefoglalására (A magyar szókincs eredete. Bp. 1958²) támaszkodtunk.

⁵² A határvédelemben például különböző elnevezésű települések lakói játszottak szerepet. A határvédelemben tevékenykedő helységeket *Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szegfű László*:

A földrajzi nevek egy része valamely nép nevével egyezik meg. A *Besenyő*, *Horvát*, *Orosz* és az ehhez hasonló *népnevi eredetű helységnevek* általában a XIII. század előtt keletkeztek. A népnevi helységnevek nemcsak kormeghatározó értékű, hanem az adott nép jelenlétére is utal. A népnevek később a nagyobb települések utcanéveiben bukkannak fel.⁵³

A magyar helynévadás sajátos típusát azok a földrajzi nevek alkotják, melyek az adott hely egykori birtokosának vagy tulajdonosának nevét viselik. A névadás során az egytagú, rendszerint pogánykori személynév minden toldalék nélkül önmagában vált helynévvé, melyet ezért *puszta személynévből álló földrajzi névnek* nevezünk.⁵⁴ Ezek a földrajzi nevek azzal, hogy a névadó ős nevét őrzik, mindössze arról tudósítanak, hogy hogyan hívták a terület legrégebb ismert birtokosát. Hogy ez a személy valójában ki volt, arról legfeljebb csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Ennél viszont sokkal fontosabb, hogy a névadás ezen formája kronológiai értékkel bír. Mivel ez a típus a XIII. században háttérbe szorul, a puszta személynévből álló földrajzi nevek zömének keletkezését a X–XIII. század közé tehetjük.⁵⁵

A magyar névadásban igen gyakori jelenség, hogy a foglalkozásnevek, társadalmi kategóriák elnevezései földrajzi névvé válnak. A települések egy részét ugyanis lakóik egésze vagy értékes hányada jellegzetes foglalkozásáról, szolgáltatásáról vagy társadalmi állapotáról nevezték el. *Halász* nevet viselt például a település, mivel ott főképpen halászattal foglalkozó lakosság élt. *Mézadónak* hívták a falut, mert lakóinak legfőbb kötelessége az volt, hogy mézzel adózzanak az uraságnak. *Vendégnek* nevezték a települést, minthogy telepesek, vendégek laktak. Szükséges azonban itt leszögezni, hogy a névadásban nem mindig tükröződik a település lakóinak jellegzetes foglalkozása. Tehát telepesek nemcsak *Vendég* nevű faluban laktak, mint ahogyan a földműveléssel foglalkozó udvarnokokat sem kell kizárólag az *Udvarnok* nevű településekben keresnünk. A *foglalkozásnévi eredetű helynevek* a puszta személynévből álló földrajzi nevekhez hasonlóan zömükben a X–XIII. században keletkeztek.⁵⁶ A nagyobb településekben, főleg a városokban

Szemponctok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények, 20 (1973), 639–660 gyűjtötte össze.

⁵³ Az utcanévi változatokra összefoglalóan lásd *Eperjessy Kálmán*: Várostörténet az utcanévekben. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Bp. 1937. 125–147.

⁵⁴ A 'puszta' jelző tradicionális használatát *Györffy György* zavarónak véli és ezért helyette a 'sima' jelzőt használja (A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő, 97 (1970), 199. l. 53. jegyzet).

⁵⁵ A korai magyar történettel valamilyen formában kapcsolatba hozható törzsi, népnevi, személynévi és nemzetségnévi eredetű helyneveket *Kristó Gyula*–*Makk Ferenc*–*Szegfű László*: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. (Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tom. 44, 48) Szeged 1973–1974 gyűjtötte egybe. — Vö. Heckenast Gusztáv ismertetésével: Századok, 109 (1975), 420–421.

⁵⁶ A foglalkozásra utaló helyneveket elsőként *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 53. sz.) vette számba. Jó kiindulópontnak tekinthető összeállítását *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15 (1972), 261–320 imponálóan gazdag ismeretanyaggal jelentős mértékben tovább bővítette és — ahol szükségesnek érezte — korrigálta. (A magunk részéről a listába a császár-fegyverkovács foglalkozásra utaló, XIII. században említett *Csiszár* (Somogy vm. 1277: Reg. Arp. 2791. sz.; 1297: HO. V. 84) helynevet is felvettük.) — Heckenast Gusztáv az összegyűjtött helynévanyag elhelyezkedése és más helynevekkel való térbeli kapcsolata alapján a X. század történetének figyelemreméltóan új képét rajzolta meg, miközben a fejedelmi hatalom megszilárdítását a szolgálonépek megszervezésével együtt *Árpád fia Jutas* személyéhez kötötte. Györffy György lektori véleményében (melyből Heckenast műve 39. lapján idéz) ezzel szemben arra a korábban felmerült lehetőségre utalt, hogy Árpádot nem Jutas, hanem *Tarhos* követhette a fejedelemségben. Röviddel később alapvetően a helynevek felhasználása nyomán szellemes kombinációval jelentkezett, amikor Árpád utódaként *Szabolcsot* tette meg (A honfoglaló magyarok települési rendjéről, 209–214). Ezt követően 1974 (!) őszén jelent meg a szolgálonépekről írt, fentebb idézett cikke, amelyben Heckenast „mechanikus” kronológiájával szemben sokkal körültekintőbben kísérelte meg elválasztani a foglalkozásra utaló helynevek különféle rétegeit, miközben megrajzolta a magyar,

e típushoz hasonlítanak azok a jóval későbbi utcanévek, melyek az utcák lakóinak mesterség-névével viselik.

A *népnevek*, *személynevek* és a *köznevek* gyakran nem önmagukban, hanem bizonyos képzőkkel együtt alkotnak földrajzi nevet. A földrajzi neveket alkotó alapszavak járulékos elemei közül néhány kormeghatározó értékkel rendelkezik. A *-gy*, *-st(i)* képző a helynevet a XI–XII századra datálja. A *-d(i)*, *-t(i)* képző fénykora a XII. századra esik, bár a XI. és a XIII. században is előfordul. Az *-i* képző viszont a XI. század vége és a XIII. század közepe között keletkezett földrajzi nevekre jellemző. Korjelölő szerepén túl az *-i* képző azt is elárulja, hogy kié a birtok. Minthogy a földrajzi névadás nem tesz különbséget a birtokos és a tulajdonos között, az *-i* képző alapján a birtokosra és a tulajdonosra egyaránt következtethetünk. A *Királyi* nevű település a királyé volt, az ő tulajdonát képezte. Hasonló a helyzet az *Apáti*, *Püspöki*, *Tamási* helynevek esetében. Az első kettő valamely egyházi intézmény tulajdonjogát fejezi ki az intézmény élén álló személy méltóságához kapcsolódó képzővel, míg az utóbbi egy *Támás* nevű ember tulajdonjogát tükrözi. Ellenben a *Kovácsi*, *Csehi*, *Szabadi*, *Jobbágyi* településnevek inkább kovácsok, cseh telepesek, szabadok (társadalmi kategória) és jobbágyok birtoklására utalnak.⁵⁷ A *Vásári* helynév viszont arról tudósít, hogy a vásáré volt a hely, azaz ott vásárt tartottak.

A földrajzi nevek egy csoportját a valamivel ellátottat jelentő *-s* képző jellemzi. Bár az *-s* képzőnek kormeghatározó értéke nincs, az *-s* képzős helynevek felhasználása rendkívül fontos. A *Vámos* helynév például azt fejezi ki, hogy ott vámot szedtek. Az *-s* képző gyakran az összetett földrajzi nevek első tagjához járul. A *Vásárosfalu* típusú helynevek a település gazdasági funkciójára, vásártartásra, a *Várasdobos* és *Egyházásfalu* jellegű elnevezések viszont a település jelentős épületére hívják fel a figyelmet.

2. Összetett helységnevek

A két vagy több tagból álló és alább ismertetett összetett földrajzi nevek általában a XIII–XV. században keletkeztek. Bár ilyen helynevek a XI–XII. században is felbukkannak, az összetett földrajzi nevek kialakulása nagyobb lendületet kétségkívül a XII–XIII. század fordulóján kap. Ezidőtájt jelennek meg nagyobb számmal azok a helynevek, amelyek második tagja a *-laka*, *-háza*, *-telke*, *-egyháza*, *-ülése*, *-szállása*, *-falva*, (rövidebb változatban *-fa*), *-soka*, *-népe*, *-vására*, *-vára* szavak valamelyikéből áll.⁵⁸ Ez az összetétel birtokviszonyt fejez ki, vagyis elárulja, kié a szóban forgó település vagy terület. Az említett szavak természetesen

cseh és lengyel szolgálonépi berendezkedés helyét a barbár keleti és a civilizált nyugati berendezkedés között, továbbá a szolgálonépi szervezet fejlődésében rámutatott az etnikai munkamegosztás és az udvari intézmény kialakulásának szerepére. Ezáltal nemcsak Jutas–Szabolcs viszonylatban, hanem a szolgálonépek kérdésében is szembekerült Heckenast felfogásával, melyet korábban *Kristó Gyula* (Századok, 107 [1973], 742–746) és jómagam is vitattam. Györffy rendkívül gondolatgazdag koncepciójáról s szerzővel együtt mondhatjuk: „ha az itt adott kép ingatagabb is, mint az eddigiek és több kérdést hagy nyitva, valamelyest visszabillenti a mérleget az államalapítás javára” (i. m. 289). Ezzel a konklúzióval nem lehet egyet nem értenem. Ugyanakkor Györffy György terjedelmes válasza (i. m. 310–320) ellenére továbbra is fenntartom a helynevek felhasználásáról tett észrevételeimet, és viszontbírálok egyetértését remélve, változatlanul úgy vélem, hogy a helynevek történeti hasznosítása terén alapvetően a történetész (ide sorolva a településtörténet művelőjét is), a régész és a nyelvész alkotó együttműködése, egészséges és korrekt vitaszelleme hozhat érdemleges változást (vö. *Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68 [1972], 179–190).

⁵⁷ A XI–XII. századi cseh, horvát, német, vallón, rutén és szlavón telepekre utaló *Csehi*, *Horváti*, *Németi*, *Olaszi*, *Oroszi*, *Tóti* helyneveket *Mályusz Elemér*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 73 (1939), 273–284 tekintette át.

⁵⁸ A leggyakoribb típusról monográfia áll rendelkezésünkre: *Kázmér Miklós*: A „falu” a magyar helynevekben. XIII–XIX. század. Bp. 1970 (Nyelvészeti Tanulmányok, 13).

birtokos személyrag nélkül is alkothatnak összetett földrajzi nevet (pl. *Kéttornyúlak*), de ilyenkor birtokviszonyt nem tükröznek. Különös figyelmet érdemelnek az *-egyház*, *-egyháza*, *-telek*, *-telke* utótagú összetételek. A korai egytagú helységnevek ugyanis néha a tatárjárás után az említett két szó valamelyik változatával kiegészülnek, és ezáltal az egyházas (*-egyház*, *-egyháza*) vagy egyház nélküli (*-telek*, *-telke*) települések pusztasodására, a pusztta faluhelyre utalnak.⁵⁹

A települések jelentős gazdasági funkciójára a *vásár* szót valamilyen formában őrző elnevezéseken kívül rendszerint azok az összetett helységnevek hívják fel a figyelmet, melyekben a hétköznapiak egyike szerepel. Ez a nap ugyanis a helység vásártartásának időpontját jelöli. A vásártartás napjáról elnevezett helységnevek többsége a *Kedhely*, *Kéthely* (= Kedd + hely), *Csütörtökhely*, *Szombathely* típusú földrajzi nevek közé tartozik. Ritkán az is előfordul, hogy a vásárnap önmagában lesz helynév. A *vasárnap*, bár a vásár szóból származik, helynévként nem használatos. A vásár napjára utaló helynevek többnyire a XI–XIII. században keletkeztek.⁶⁰

Az összetett földrajzi nevek komoly hányada a település templomáról, egyházi intézményéről tájékoztat. Kisebb részük különböző jelzős összetételekkel (pl. *Veresegyház* = téglából épült templom, *Kerekegyház*, *Egyházaskölked*, *Nyíregyháza*) fejezi ki, hogy a település egyházas hely. Többségük viszont a *Szentandrás*, *Szentmihály*, *Boldogasszony* típusba tartozik. Ennél a típusnál a templomcím, a helyi templom titulusa vált a település nevévé. Minden templom a felszenteléskor titulust kapott. Általában valamelyik szent lett ezáltal a templom oltalmazója, patrónusa. Ritkábban *Szenháromság*, *Szentlélek*, *Szentkereszt* címet használtak, amely ennek megfelelő helységneveket alkotott. Az is előfordul, hogy a település nevében a templomcíméből elmarad a „szent” vagy „boldog” jelző, és a csonka titulus más szóval egészül ki (pl. *Asszonyfalva*), és az „úr” szóval egészül ki (pl. *Keresztúr*). Ez a helynévtípus természetesen a nagyobb települések utcaneveiben is nyomot hagyott.

A templomcíméből származó helyneveknél néhányszor lehetőség nyílik arra, hogy feltárjuk azt a hátteret, amely az adott kultusz elterjedését előmozdította. Néha külföldi telepések hozták magukkal új hazájukba a szent tiszteletét. Máskor kimutatható, hogy a kolostorok, egyházi intézmények patrónusai és a szerzetesrendek körében különös tiszteletnek örvendő szentek hatottak a birtokaikon létesített templomok patrociniumára, és ezáltal közvetve a helység nevére is.⁶¹ A Fejér megyei Moha falu egyháza például a ritka *Szentsír* titulust viseli. Az érdekes templomcím a település környékén már a XII. században birtokos székesfehérvári keresztesek hatását tükrözi, és a rend eredeti funkcióját, a jeruzsálemi szent sír zarándokainak ápolását idézi.⁶²

Magától értetődő a magyar szentek kultusza. Közülük külön figyelmet érdemel első királyunk tisztelete, melyet a *Szentistván* és a *Szentkirály* nevű települések sokasága tükröz. Elterjedését nagymértékben elősegítette a várjobbágyok és a szerviensek társadalmi mozgalma, melynek eszmekörét éppen a szent király tisztelete, intézkedéseinek sérthetatlensége alkotta.

⁵⁹ Györffy György: A tatárjárás pusztításának nyoma helyneveinkben. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Szerk.: Györffy Lajos. Túrkeve. 1961. 35–42 — Vö. Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században). Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár 1957. 471–472.

⁶⁰ Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. Budapest Története I. Szerk.: Gerevich László. Bp. 1973. 223–225 és 240–241. — A vásártartásra vonatkozó helyneveket Major Jenő: A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18 (1966. máj.), 51–54 állította össze. Névanyagból levont következtetéseit Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek, 80 és Györffy György: Budapest története, 246 bírálja.

⁶¹ Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 71 (1937), 417–431.

⁶² Az 1336-ban említett titulusra lásd: DL 99959, a keresztesek korai birtoklására pedig Mikos József: A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele. Magyar Nyelv 31 (1935), 154 (aldocut), 162–163 (Borz), 255–256 (Ker) és 258 (lovacol).

A várjobbágyok és a szerviensek ugyanis tőle eredeztették őseik és a maguk szabadságát és órá hivatkoztak, ha veszély fenyegette a szent királytól kapott vagy ilyennek vélt kiváltságukat.

Megfelelő titulus esetén lehetővé válik, hogy a templom építését, a patrocíniumból származó helynév kialakulását pontosabb időhatárok közé szorítsuk. A patrónus szenttéavatásának ideje jelenti azt az időpontot, ami után a templom és a településnév létrejött. A templomcím, illetve az abból származó helynév első említésének dátuma pedig az a biztos terminus, amely előtt a templom és a település létezésével számolhatunk. Ilyen megfontolások szerint a Vas megyei Szentgotthárd névadó temploma 1131 és 1185, a névadó Gotthárd hildesheimi püspök kanonizációja és a szentgotthárdi templom első említése között készült.⁶³ Minthogy István király és Imre fia szenttéavatása 1083-ban, László királyé 1192-ben, Erzsébeté 1234-ben történt, a róluk elnevezett települések templomai 1083, 1192 vagy 1234 után épültek.

Befejezésül azokkal az összetett földrajzi nevekkal foglalkozunk, amelyek viszonylag későn, a XIII. század második felében bukkannak fel és jobbra a XIV–XV. századra jellemzőek. Gyakran megfigyelhetjük, hogy a szomszédos falvak összetett nevének alapszava néha teljesen megegyezik, s csupán csak az előtagok térnek el egymástól. Arról is meggyőződhetünk, hogy ezek az azonos utótaggal rendelkező helynevek sok esetben nem falurészeket, hanem önálló településeket jelölnek. Az előtag rendszerint jelzőként kapcsolódik az alapszóhoz. A szomszédos falvakat a *Kis-* és *Nagy* jelzőpár méretük szerint, az *Ó-* és *Új* előtag koruk szerint, az *Al-* (*Alsó-*), *Közép-* és *Fel-* (*Felső-*) jelző pedig fekvésük, helyzetük alapján különbözteti meg. A megkülönböztető jelző ezenkívül utalhat a település várára, templomára, annak patrocíniumára, vásártartására, tulajdonosára vagy birtokosára és lakossága foglalkozására, társadalmi helyzetére, etnikumára. Ezek a földrajzi nevek általában helynévpárokat alkotnak, de megesik, hogy három, vagy ennél több szomszédos falu nevének alapszava egyezik meg. Néha az is előfordul, hogy a két szomszédos település közül az egyik változatlanul régi típusú egytagú nevét viseli, míg a másik ugyanannak az egytagú névnek jelzős összetételét használja. Azzal is számolnunk kell, hogy ugyanaz a település nem egy, hanem több néven szerepel. A helynévpárok valamelyike más-más jelzői összetétellel is megkülönböztetheti magát. Ugyanaz az alapszó például a *Kis-*, *Nagy-* és *Egyházas-* jelzőkkel egyszerre alkothat összetett neveket. Az első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy három szomszédos településről van szó. Alaposabb vizsgálat nyomán viszont rájövünk, hogy csak két falu létezik, csupán az egyik több nevet használ.

A szomszédos települések részben azonos neve a szóbanforgó helységek közös múltjára, rokonságára vezethető vissza. Eredetileg vagy egyetlen település létezett, amely nevét örökölte a belőle sarjadó másik településre, vagy egy meghatározott nevű terület, ahol a kialakuló települések valamennyien a terület nevét vették fel.⁶⁴ A falunévek megkettőződésének, sőt burjánzásának vizsgálata azt mutatja, hogy az alapnevükben megegyező települések kialakulását a tulajdonosok személyében bekövetkezett változás okozta.

Az összetett földrajzi nevek falurészeket, sőt utcarészt is jelölhetnek. A nagyobb településekben például *Alszeg* és *Felszeg* utcanévvel találkozhatunk.

b) Helynévpárok

A történeti Magyarország változatos etnikai képének megfelelően a Kárpát-medencében a korai magyar helynévtípusok mellett más helynévtípusok is kialakultak.⁶⁵ A különböző etni-

⁶³ Schwartz Elemér: A templomi védőszentek és a helységnevek. Egyetemes Philológiai Közlöny 42 (1924), 19 és uő.: A patrocínium a helységnévfejtés és a településtörténet szolgáltatásában. Századok 67 (1933), 188–191.

⁶⁴ Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966. 119–126.

⁶⁵ Ezekre lásd Kniezsa István: A szlovák helynévtípusok kronológiája. Névtudományi

kumok együttélése e térségben gyakran helynévpárok keletkezéséhez vezetett. A helynévpárok, melyek két vagy több nyelvben értelmileg megfelelnek egymásnak (pl. Prépostfalva — Probstdorf), a *párhuzamos névadás* termékei. Ez azt jelenti, hogy ezek a névpárok nem egymás fordítása, átvétele révén jöttek létre, hanem azonos szemléleten alapuló, az objektív tartalomnak megfelelő névadás útján egyidejűleg keletkeztek.⁶⁶

A különböző helynévtípusok, víznevek alapján a névadás mechanizmusának ismeretében lehetőség nyílik egy-egy nagyobb terület etnikai arculatának megismerésére.⁶⁷ *Kniezsa István* a korai helynévanyag mintaszerű felhasználásával megrajzolta a XI. századi Magyarország etnikai képét.⁶⁸ Térképe révén a helytörténész bármelyik település környékének népeiről tájékozódhat.

c) A helységnevek felhasználásának főbb problémái

Az első probléma a települések korát érinti. A *települések datálása* lényegében komplex feladat, mely három szinten végezhető el. Általában az írásos emlékek vallomása a legbiztosabb: az első hiteles említés a település és a településnév létezését egy adott időpontban igazolja. Második fokon a helynévtipológia következik. Az első hiteles előfordulásból megállapíthatjuk a településnév típusát, s a típus kronológiai értéke alapján meghatározzuk azt a korszakot, amelyben a település létezésével számolhatunk. Ez a keltezés, amely a középkori települések keletkezésének többnyire tág időkereteit adja meg, gyakran csupán néhány évszázadnyi pontosságú. Ezt a datálást a harmadik szinten a régészet közreműködése finomíthatja. A terepbejárás során a felszíni emlékanyagból — főleg cserepekből — a középkori település általában csak évszázadnyi pontossággal keltezhető. Az ásásat ennél finomabb és biztosabb datálást eredményez, sőt szerencsés esetben az előkerült leletek, főleg pénzek egész pontosan keltezik a települést. Azt mondhatjuk, hogy a régészet nyomán általában jól megkülönböztethetők az államalapítás, tehát a X—XI. század fordulója előtt vagy után keletkezett középkori települések. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy a datálás három összetevőből álló komplex módja nem minden településnél alkalmazható. A települések egy részéről ugyanis nincs középkori frott forrásunk, másik csoportja olyan névvel rendelkezik, amely nem bír kronológiai értékkel, többségükre pedig mindezekig nem terjedt ki a régészeti kutatás. Ezekben az esetekben a datálás fennmaradó lehetőségeivel kell megelégednünk. A középkori települések kormeghatározásának fenti bizonytalansága érinti a helységnevekből levonható egyéb következtetéseket is. Nem veszélyezteti a település lakóira, birtokosaira stb. vonatkozó megállapításokat, csak megszünti azok időkereteit. Ez azt jelenti, hogy a helynevek vallomásának időbeli elhelyezését ugyanaz a bizonytalanság jellemzi, mint a helynév keletkezését.

A helységnevek hasznosításakor még további bizonytalansági tényezővel kell számolnunk. Az egyik tényező a *névváltozás*. Közismert, hogy a települések neve az idők folyamán változik, kicserélődik. Különösen jelentős lehetett a névváltozás a X—XII. században, a települések kialakulása és megszilárdulása idején, amikor ritkasága miatt az oklevéladás alig járulhatott hozzá a névanyag rögződéséhez. A mostoha forrásadottság következtében éppen ez a korai, a helynevek vallomásának időkereteit befolyásoló névváltozás maradt homályban.

Vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. Pais Dezső közreműködésével szerk.: Mikesy Sándor. Bp. 1960. 19—26; *Mollay Károly*: A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon. Uo. 35—56.

⁶⁶ *Kniezsa István*: A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszer-tanából. Bp. 1944 (Településtörténeti Tanulmányok 2).

⁶⁷ Erre szép példát ad a módszertani kérdések taglalásával együtt *Makkai László*: A Csallóköz településtörténeti vázlata. Századok 81 (1947), 109—135.

⁶⁸ Magyarország népei a XI-ik században. Bp. 1938. Klny. a Szent István emlékkönyv II. kötetéből.

A bizonytalanságot kiváltó másik tényező a helységnevek eredetére vonatkozó magyarázatok többfélesége. A törzsi, népnévi és a foglalkozásra utaló helyneveknél nem zárható ki a *személynévi* eredet lehetősége. Ezek a helységek tehát jellemző lakóikról és törzs-, nép- vagy foglalkozásnevet viselő személyekről is kaphatták nevüket. A *Csehi* településnév például *Cseh* nevű személyre vagy *cseh* lakosságra egyaránt utalhat. Ugyanakkor bizonyos esetekben *köznévi* eredet is feltehető. A *Tormás* nevű települést *Tormás* nevű személyről vagy a *torma* növényről nevezték el. Két magyarázat lehetséges az *Asszonyfalva* helynév esetében is. Ez a falunév — mint említettük — egyfelől templomcíméből keletkezhetett, másfelől igen valószínű, hogy az 'asszony' szó régi jelentéséből (úrnő, fejedelemasszony) származik. A két magyarázat természetesen eltérő értelmezésekre ad alapot. Az első esetben a helynévből a templomcímre, a másodikban viszont a hely előkelő birtokosára következtethetünk. Hasonlóképpen megeshet, hogy a *Szentistván* és a *Szentkirály* településnevek nem első királyunkra, hanem *István* protomártírra, illetve az 1192-ben szenttéavatott I. László királyra utalnak.

Komoly problémát jelent a középkorkutatás számára a későbbi századokban felbukkanó helynévanyag hasznosítása. Ha egy terület középkori és középkor utáni forrásokból származó helynévanyagát összehasonlítjuk, akkor a középkori földrajzi nevek lokalizálását segítő azonoságokon, megfeleléseken kívül lényeges különbségeket tapasztalunk. A középkori helynevek egy része nem él tovább, a későbbi helynevek többségéről pedig hallgatnak a középkori források. Az utóbbi esetben megeshet, hogy a későbbi említésből ismert helynevek részint középkori eredetűek. Ahhoz, hogy ezeket a középkor történetének rekonstrukciójában felhasználhassuk, ki kell szűrünk az újkori források helynévanyagából. Ebben a nehéz munkában a középkori helynévtípusok ismerete ad némi segítséget. Elsősorban azokat az újkori helyneveket gyanúsíthatjuk középkori eredettel, amelyek az ismertetett helynévtípusoknak megfelelnek. Be kell azonban vallanunk, hogy rendkívül ingoványos talajon állunk, mert egyfelől bizonytalan a névanyag besorolása, másfelől pedig középkori típusúnak tűnő helynév később is keletkezhetett. A nagy tévedésektől a kellő óvatosságon kívül az adott terület forrásanyagának alapos ismerete védhet meg bennünket. A somogyi Nagybjom határában például az újkorban felbukkanó *Csitár kútja* helynévből magából megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy középkori település emlékét őrzi, mely nevét *csatár* (~*csitár*), azaz pajzskészítő lakóiról kapta. Az alapos forrásismeret azonban könnyen legendának minősíti ezt a magyarázatot. A forrásokból ugyanis kitétni, hogy Nagybjomban *Csitár* nevű családok élnek, akik jóval a helynév feltűnése előtt jelentek meg a faluban. Ezért semmi akadálya annak, hogy a kút nevét családnévükből származtassuk.

C) Névazonosítás és lokalizálás

A személynevek és a földrajzi nevek történeti hasznosítása a nyelvészeti tájékozottságon túl megköveteli a névanyag azonosítását és lokalizálását. A középkori forrásokban gyakran szerepelnek formailag teljesen azonos személynevek és helynevek. Ezek a formai azonosságok szükségszerűen alakultak ki, mivel a névadás mechanizmusában ható tényezők száma véges volt, s ezek változatos, de véges számú nyelvi formában ölthettek testet. (Lényeges, bár a helytörténetst kevésbé izgató kérdés, hogy a névadás alkalmával adott esetben miért az egyik vagy a másik tényező érvényesült, és a névadásban csakúgy, mint az egyes névtípusok területi megoszlásában és a nevek gyakori ismétlődésében a történeti-földrajzi háttér milyen motiváló szerepet játszott.) A névadás korlátozott lehetőségeinek megfelelően egymástól távol eső falvakban azonos nevű személyekkel, az országban, sőt egy megyén belül több azonos nevű településsel találkozunk. A nevek formai azonossága természetesen önmagában nem fejez ki lényegi (tartalmi) azonosságot; az azonos nevek nem feltétlen jelölnek azonos egyént vagy helyet, és önmagukban semmiféle összefüggést nem igazolnak az azonos nevet viselő egyének vagy települések, illetve egyén és települések között. Az azonosításhoz tehát a névazonosságon túl

egyéb adatokra is szükség van. Az azonos személynevek esetében például ki kell bogozni azokat a megfeleléseket, amelyek lényegi azonosságra mutatnak. Az azonos lakóhely, birtok, társadalmi állapot, rokonság stb. jogosít fel bennünket arra, hogy a közel egykorú és azonos személynevekből egyetlen személyre következtessünk. Az azonos földrajzi neveknél viszont a tényleges azonosságot a lokalizálás, a helynevek térbeli elhelyezése alapján mondjuk ki.

A határjárások határpontjainak rögzítése, a birtokösszeírások, urbáriumok és adóösszeírások helyneveinek azonosítása más-más eljárást igényel. A határjárás lokalizálását — mint láttuk — az határozza meg, hogy a határpontok szigorúan követik egymást. Ugyanez a rend természetesen nem kérhető számon az egész más funkciót betöltő forrásoktól. Ezek a források ugyanis egy kisebb-nagyobb terület helységei közül válogatnak. A birtokösszeírás és az urbárium egy földesúr birtokait veszi számba, az adólajstrom pedig a településeket az adózók társadalmi állapota szerint is rögzítheti. A helységek felsorolása természetesen itt is kapcsolatban áll térbeli elhelyezkedésükkel, csak nem olyan mereven mint a határjárásoknál. Az egymás közelében fekvő települések ezekben a forrásokban nem feltétlen egymás szomszédságában szerepelnek.

A földrajzi nevek térbeli elhelyezése a középkori forrásokon kívül megköveteli a különböző térképek, az adott terület későbbi korszakokból származó írásos emléanyagának és a XIX–XX. századi helynévgyűjtés eredményeinek felhasználását, a szóbeli hagyomány és a táj mai arculatának ismeretét és — ha mód van rá — a régészet közreműködését.⁶⁹

A lokalizálás az esetek jelentős részében, még a több néven szereplő helységeknél sem okoz gondot. Máskor viszont nem csekély problémát jelent. Főleg akkor, ha a helynév csak családnévben fordul elő, vagy ha helységnevünk az ország különböző tájain megtalálható, gyakori földrajzi nevek csoportjába tartozik, és így lokalizálásánál több lehetőség, több azonos nevű település közül kell választanunk. Mindkét esetben abból az oklevélből kell kiindulnunk, amely a földrajzi nevet megőrizte számunkra.

Az oklevél tartalma vagy ritkábban kiadójának területi illetékessége alapján általában megállapíthatjuk, hogy az azonosításkor mely terület jöhet számításba. Ezután — ha szerencsénk van — a terület későbbi korokból származó földrajzi névanyaga alapján pontosan rögzíthetjük a középkori forrásokban mindössze személynévben szereplő helynevet. A második esetben viszont csak akkor végezhetjük el a lokalizálást, ha az adott területen csak egy olyan helynév van, amely alakilag megegyezik az azonosítandó földrajzi névvel. Ellenben ha még mindig több azonos helynév közül választhatunk, akkor legfőlőbb csak új forrásanyag, az azonos nevű településekre vonatkozó oklevelek vagy későbbi források alapján és a települések múltjának összehasonlítása nyomán dönthetünk az egyik vagy másik település javára. A középkori forrásokban szereplő földrajzi nevek, főleg az ország különböző részén felbukkanó azonos alakú helynevek lokalizálása azonban gyakran még az alapos kutatás ellenére sem sikerül, illetve bizonytalan marad.

LEVÉLTÁRI KUTATÁS ÉS LEVÉLTÁRREKONSTRUKCIO

A középkorban a levéltárak kialakulásában alapvetően a feudális földtulajdon védelme játszott szerepet. A feudális földtulajdonnal rendelkezők számára fontos volt, hogy megőrizték azokat az okleveleket, amelyek számukra jogbágyok kizsákmányolását biztosították. A föld-

⁶⁹ A helynévgyűjtés gazdag terméséből mindenekelőtt *Pesty Frigyes*: Magyarország helységnevtára (OSzK Fol. Hung. 1114) emelkedik ki. A helytörténeti kutatás szempontjából rendkívül jelentős az a nagyszabású vállalkozás, amely Szabó T. Attila és mások példáját követve a helynevek összegyűjtését és kiadását tűzte ki célul. A jelenleg is folyó országos gyűjtésből eddig Zala és Somogy megye teljes földrajzi névanyaga, továbbá Szabolcs-Szatmár és Heves megye egy-egy (baktalórántházi, illetve egri) járásának helynévanyaga valamint több kisebb-nagyobb közlemény látott napvilágot.

tulajdon elválaszthatatlan volt az őt illető oklevelektől. Sorsuk annyira összefonódott, hogy a föld az oklevelekkel együtt öröklődött, s a birtok megszerzésekor az oklevél is az új tulajdonos kezére jutott. A feudális földtulajdon ezáltal földesúri levéltárak kialakulásához vezetett. Minthogy a feudális földtulajdonnal rendelkező király, nemes, egyház és város földesúrnak számított, királyi, családi, egyházi és városi levéltárak létezésével számolhatunk.

A másik tényező, amely a levéltárak kialakulásához vezetett, a hivatali működés volt. Az oklevéladó tevékenységet folytató szervek, az igazgatási és bíraskodási feladatokat teljesítő hatóságok működése bizonyos esetekben levéltárat hívott életre. A káptalanok és konventek hiteleshelyi tevékenysége, a városok és a királyi kancellária hivatali működése például levéltárakat hozott létre. A többi hatóság mellett viszont nem alakult levéltár, pedig a nádori, országbírói hivatal, sőt a megye hatóságának működése során is keletkezett olyan irattanyag, mely az intézménynél maradvány levéltárat alkothatott volna. Csakhogy ez az irattanyag nem maradt ott, mert az intézmény feudális tisztségviselői sajátuként kezelték, s legjobb esetben családi levéltárakba olvasztották, ahol néha hivatali működésük emlékeként fennmaradt.⁷⁰

Az elmondottak alapján a középkori falvak és mezővárosok esetében levéltárakról alig beszélhetünk. Az említett két tényező a falvak és a mezővárosok életében egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben játszott szerepet. Legfőképpen azzal számolhatunk, hogy a falvak és a mezővárosok kiváltságseleveleiket őrizték meg. Hogy ez mennyire így volt, azt eléggé bizonyítja Szentgál község zömében kiváltságseleveleket tartalmazó középkori levéltára és az a tény, hogy a mezővárosok önállósulási törekvéseik igazolására a XVIII. században különböző levéltárak anyagából másolták le a jogaikat érintő középkori okleveleket.

Középkori levéltárainkat az idők folyamán komoly veszteség érte. Különösen fájó, hogy a központi királyi levéltár és a hiteleshelyi levéltárak jelentős része megsemmisült.⁷¹ A fennmaradt középkori forrásanyag a különböző családok, egyházak, hiteleshelyek, városok, kis részben mezővárosok és községek középkori eredetű levéltáraiban található. A középkori forrásokat tartalmazó családi, egyházi, hiteleshelyi, városi, mezővárosi és községi levéltárak természetesen a mai levéltárhálózat intézményeinek anyagában foglalnak helyet.⁷²

A középkor írásos emlékeinek túlnyomó többségét különböző hazai és külföldi levéltárak őrzik, s mindössze a forrásanyag jelentéktelen része van könyvtárak, múzeumok és magán-személyek birtokában. A kutató számára azonban alig jelent hátrányt az a körülmény, hogy a középkori forrásanyagot különböző, nehezen megközelíthető helyeken őrzik. A *Magyar Országos Levéltár* ugyanis azon túl, hogy magába foglalja legnagyobb középkori gyűjteményünket, a *Diplomatikai Levéltárt*, tekintélyes *Filmtárral* rendelkezik.

Az Országos Levéltár Filmtárában (X szekció) a Diplomatikai Levéltár oklevelein kívül a különböző hazai levéltárakban és más intézményekben őrzött középkori forrásanyag egésze segédletével együtt, sőt a környező és távolabbi országokban levő magyarországi vonatkozású középkori források jelentős része is megtalálható mikrofilmen. Ezekről a mikrofilmekről kis részben nagyítások is készültek, melyek a *Fényképgyűjteményben* (U szekció) kaptak helyet.⁷³

⁷⁰ *Fekete Nagy Antal*: A levéltárak kialakulása. Levéltári Közlemények 14 (1936), 23–36.

⁷¹ A legfontosabb hiteleshelyekről és fennmaradt középkori anyagukról jó összefoglalást ad *Bónis György*: Les autorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie. Archivum 12 (1962), 97–104 (Paris 1965).

⁷² A levéltárhálózat intézmények anyagáról, sőt a könyvtárakban őrzött levéltári forrásokról az évkörök feltüntetésével *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1970 tájékoztató. Az egyházi és a hiteleshelyi levéltárak a készülő második kötetben fognak szerepelni.

⁷³ A Diplomatikai Levéltár több mint 107 ezer tételből álló anyagát *Borsa Iván*: A Mohács előtti gyűjtemény. Magyar Országos Levéltár. Bp. 1972 (Levéltári Leltárak, 54) ismerteti, a Fényképgyűjteményről Az Országos Levéltár fond- és állagjegyzéke, a Filmtárról pedig külön katalógus és jegyzék tudósít. A középkori Magyarország történetére vonatkozó forrásanyag áttekintését nagymértékben elősegíti a készülő kataszter.

A magyarországi középkor kutatója végeredményben megkülönböztetett helyzetben érezheti magát; egy helyen, az Országos Levéltárban eredetiben, mikrofilmen vagy fényképen tanulmányozhatja a korszak forrásainak túlnyomó részét. Bár ez a koncentráció nagymértékben segíti a kutatót (pl. kevesebbet kell utaznia), mégsem ajánlhatjuk a helytörténet művelőjének, hogy forrásfeltáró munkáját levéltári kutatással kezdje el.⁷⁴ Nemcsak a hatalmas anyag áttekinthetetlenlensége, hanem a településre vonatkozó források szórtsága is akadályozná munkája eredményes kivitelében. Számolni kell ugyanis azzal az általánosan jellemző ténnyel, hogy az adott településre vonatkozó okleveleket rendszerint nem egy, hanem több családi, egyházi stb. levéltárban lelheti meg. Ennek oka alapvetően az, hogy a települések jelentékeny részének több tulajdonosa volt, s minden tulajdonos (nemesi család, egyházi intézmény, város) külön levéltárral rendelkezett. Ezen kívül a hiteleshelyi levéltárak is őriznek olyan anyagot, mely nincs meg a település tulajdonosának levéltárában. (Természetesen azonos oklevelekre is bukkanhatunk, mivel a hiteleshelyi kiadványokat gyakorta több példányban állították ki, s az okleveleket ismételtelen átirták, megerősítették.) Végül a forrásanyagok menekítése, elhurcolása és megosztása, a tulajdonosok sokszor ismeretlen házassági kapcsolatai, melyek az oklevelek sorsát is befolyásolták, csak tovább fokozták a források szórtságát. Jellemző példának talán a Veszprém melletti Jutas falut hozhatjuk fel, melynek középkori történetét a veszprémi káptalan magánlevéltárában, a vaskvári és veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltárában, az esztergomi primási levéltárban és az Országos Levéltár középkori gyűjteményében található oklevelek világítják meg. Ilyen szórtság mellett egyáltalán nem meglepő, hogy Jutas falu esetében egyetlen malomper történetének rekonstruálásához is három levéltár anyagát kell ismernünk.

De nem csupán a középkori forrásanyag szórtsága indokolja, hogy az adott területre vonatkozó források összegyűjtését ne levéltári kutatással kezdjük, hanem mindenekelőtt a nagyszámú forráskiadvány léte.⁷⁵ A középkori írásos emlékek számottevő része ugyanis teljes szövegében vagy kivonatosan (regesztában), eredeti nyelvén vagy másképp (főleg magyarul) nyomtatásban megjelent, s a különböző oklevéltárak vagy okmánytárak köteteiben és egyéb publikációkban (pl. folyóiratokban, monográfiák függelékeiben) hozzáférhető, sőt komoly hányaduk a forrásközlés eltérő szempontjai folytán több kiadásban is tanulmányozható.

A levéltári kutatást megelőzően tehát a helytörténésznek a középkor történetére vonatkozó fontosabb általános és a kiválasztott terület valamint környéke múltját érintő helytörténeti irodalom ismeretében a forráskiadványokban kell tájékozódnia. A különböző forráskiadványok mellett az adott terület középkori forrásainak összegyűjtésében igen nagy segítséget nyújt *Györffy György és Csánki Dezső* történeti földrajza. Györffy öt kötetre tervezett munkája, melyből eddig az első kötet jelent meg, a megyék ábécé rendjében minden egyes Árpád-kori település valamennyi adatát közli a római és a IX. századi előzményektől kezdve az 1332–1337. években készült pápai tizedlajstromig, és összefoglalja, hogy a felsorolt kiadott és kiadatlan források mit vallanak a település múltjáról. Csánki Dezső négykötetes, befejezetlen történelmi földrajza — bár korábbi kiadott anyagot is felhasznál — elsősorban a XV. század többnyire kiadatlan levéltári forrásanyagára épül anélkül, hogy az egyes települések XV. századi forrásanyagának összegyűjtésében teljességre törekednék.⁷⁶

⁷⁴ *Mályusz Elemér*: 1526 előtti okleveleink forrásértéke, 420.

⁷⁵ A több évszázados múlttal rendelkező magyar forráskiadás gazdag terméséről *Bartonek Emma*: Magyar történeti forráskiadványok (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 3/b.) Bp. 1929 és *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–III. Bp. 1951–1959, illetve ez utóbbi készülő új változatának 1970-ben megjelent első kötete tájékoztat. — Az egyetemes és a hazai középkorkutatás egyre inkább igényli, hogy középkori forráskiadványainkról azok tartalmát is feltáró repertórium készüljön [*Mályusz Elemér*: A magyar középkor forráskérdései [Medievalisztika és oklevélkiadás] Levéltári Közlemények 38 [1967], 13–19].

⁷⁶ Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963; Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III, V. Bp. 1890–1913. — Egy-egy megye települé-

A különböző forráskiadványok, a történeti földrajzok, továbbá az általános és a helytörténeti irodalom áttanulmányozása és kijegyzetelése az adott témára bizonyos mennyiségű forrásanyag összegyűjtését eredményezi. Ezek az adatok részint teljes egészében vagy kivonatossan közzétett forrásokból, melyeknek esetleg levéltári hovatartozásáról és jelzetről is tudunk, részint pedig tartalmában alig vagy egyáltalán nem ismert források levéltári jelzeteiből állnak. Ebben a helyzetben, amikor a forráskutatás első szakasza befejezettnek tekinthető, az anyaggyűjtés kiszélesítését a levéltári kutatás biztosítja. A forráskutatásnak ez az új és egyben záró szakasza hármas feladatot teljesít.

A levéltári kutatás során először is a *kiadott* forrásanyagot ellenőrizzük: a forrás eredetije vagy másolata alapján javítjuk a kiadás hibáit és pótoljuk hiányosságait. Eerre több okból is szükség van. Egyfelől a források jelentékeny része elavult és hibás kiadásban látott napvilágot. Ezt magunk is tapasztalhatjuk, ha a több kiadást megért forrás különböző publikációit összevetjük. Másfelől a forrásközlések gyakran hiányosak. Ezek kisebb része az oklevél csonkagságából vagy olvasati problémákból ered. Az utóbbi esetben reményünk lehet arra, hogy a modern eszközök (fotó, ultraviolet lámpa) birtokában az oklevél teljes szövegét megfejthetjük. A hiányosságok nagyobb része viszont abból a közlésmódból származik, amely tartalmi kivonatban, regesztában publikálja a forrásokat, vagy a több oklevelet tartalmazó forrásból csak egy oklevelet közöl, és ezáltal megeshet, hogy a kiadás lényeges helytörténeti adatokat hallgat el. Mindezek miatt ajánlatos az ellenőrzést elvégezni, hacsak azt a forrás vagy netán a teljes levéltár pusztulása nem akadályozza meg, illetve a jó kiadás nem teszi fölöslegessé.

A levéltári kutatás második feladata az előbbihez kapcsolódva azon *kiadatlan* levéltári források megismerését jelenti, melyek levéltári jelzetről a forráskutatás első szakaszában szereztünk tudomást.

A levéltári kutatás harmadik és egyben legizgalmasabb szakaszának célja a megismert források körének bővítése a számunkra korábban *ismeretlen* levéltári forrásanyag felkutatása révén. Az utolsó munkafázis teendőit alapvetően a megelőző kutatás tapasztalatai határozzák meg. Ennek során ugyanis megismertük, hogy témánkra mely levéltárak, illetve levéltári egységek szolgáltatnak anyagot. Új források reményében mindenekelőtt ezeket kell alaposan átvizsgálunk. Ez többnyire a település tulajdonosának (nemesi család, egyház, város) levéltárában levő középkori oklevelek, továbbá — amennyiben ilyen van — a település levéltárának átnézését foglalja magában. A levéltárak középkori anyagának átnézése ezen a fokon nem annyira az itt-ott meglevő segédletek szerinti tájékozódást (amely egyébként is hiányuk miatt gyakran megvalósíthatatlan), mint inkább azt jelenti, hogy minden egyes forrást kézbe kell venni és el kell olvasni.

A helytörténetírás művelésének gyakorlata azt mutatja, hogy a kutatás — ha egyáltalán eljut a település és a település tulajdonosa levéltárának átnézéséig — ezzel befejeződik, holott

seinek múltjáról és forrásairól igen hasznos tájékoztatást nyújtanak a következő kötetek: *Csánki Dezső*: Kőrösmegye a XV. században. Bp. 1893; *Fekete Nagy Antal*: Trencsén vármegye. (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV.) Bp. 1941; *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922; *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937 (Magyarország és Nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből 1. sor. 1. köt.); *Ila Bálint*: Gömör megye. II—III. (uo. 2—3. köt.), IV. Bp. 1944—1969; *Fügedi Erik*: Nyitra megye betelepülése. Bp. 1938 (Település- és népiségtörténeti értekezések 1) Századok, 72 (1938), 273—319 és 488—509; *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939 (uo. 2); *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939 (uo. 3); *Maksay Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940 (uo. 4); *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940 (uo. 5); *Bélay Vilmos*: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943 (uo. 7); *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971; *Mező András*—*Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helynévtára. Nyíregyháza 1972. — A helytörténész kutatómunkáját jelentős mértékben segítik a Magyarország Műemléki Topográfiája, Magyarország Régészeti Topográfiája és Magyarország Helytörténeti Lexikona című sorozatok eddig megjelent kötetei.

ismerve a középkori forrásanyag szórtságát, a távlatok óriásiak. Azt mondhatjuk, hogy a kutatás még akkor is nyílt marad, ha a munkaráfördítéshez képest csekély eredmény arra készítet bennünket, hogy befejezettnek tekintsük. Melyek tehát a kutatás további szinterei, ahol kutatunk érdemes?

Amennyiben a település középkori és újkori tulajdonosa (egyházi intézmény, család, város) nem azonos, a település középkori tulajdonosának fennmaradt levéltára mellett az újkori tulajdonos levéltárának középkori anyagát is meg kell ismernünk. Az itt található középkori források megismerését egyfelől a feudalizmuskori birtokszerzés módja indokolja, amely többnyire együttjárt a birtokra vonatkozó oklevelek megszerzésével. Másfelől az örökösödés, melynek során a gyakran ismeretlen rokoni szálak révén a birtokkal a középkori tulajdonos levéltára is az újkori tulajdonosra szállt.

Az átnézett és a település történetére vonatkozó források a tulajdonos különböző kapcsolataira vetnek fényt. Egyfelől rokoni szálak, másfelől egyéb (főleg gazdasági) összeköttetések bogozhatók ki belőlük. Minthogy a tulajdonos kapcsolatainak a vele összeköttetésben álló személyek (rokon családok és mások) levéltáraiban is nyoma lehet, hasznos azokat is áttekintenünk. Hasonlóképpen tanulmányozhatjuk az adott terület környékén a középkorban és az újkorban birtokos intézmények és családok levéltárait. Gyakran éppen ennek révén tárulnak fel az addig ismeretlen rokonsági kapcsolatok és familiáris viszonyok.

A helytörténeti kutatás mindezeideig nem vette figyelembe azt a kutatásban igen jól hasznosítható körülményt, hogy a középkori oklevéladó szervek közül a megyei hatóságok és a hiteleshelyek (*loca credibilia*) tevékenysége elég pontosan meghatározható területre terjedt ki. A kutatónak ezen összefüggés ismeretében a kiválasztott település szempontjából illetékes megyei és hiteleshelyi levéltárak anyagát is tanulmányoznia kell.

A település szempontjából illetékes megyék levéltárai közé azoknak a megyéknek a levéltárai tartoznak, amelyek a település fekvése, hovatartozása folytán valaha illetékesnek számítottak. Kutatásainkat a jelenleg illetékes megye levéltárában kezdetjük, ahol a többnyire jelentéktelen számú és témánkat alig érintő középkori oklevél átnézése nem kíván különösebb ráfordítást. Ez a munka az esetek jelentős részében egy megyei levéltár középkori anyagára korlátozódik. Ellenben ha a jelenlegi megyehatárok kialakításakor a település hovatartozása megváltozott, akkor a korábban illetékes megye (esetleg megyék) levéltárának középkori forrásait is átnézhetjük.

Következő feladatunk a középkorban illetékes megye középkori levéltárának áttanulmányozása lenne. Csakhogy ilyen nincs. A hiányzó levéltárat azonban többé-kevésbé rekonstruálhatjuk. Ehhez mindenekelőtt az illetékes megyét kell ismernünk. Az illetékességet természetesen a középkorban is a település fekvése, hovatartozása szabta meg. Egy-egy település esetében az illetékes megyét könnyen meghatározhatjuk. Egyfelől az átnézett feldolgozások és az összegyűjtött oklevelek megnevezik azt, másfelől a településekre vonatkozó oklevelek között találhatunk olyat is, melyet éppen az illetékes megye hatósága állított ki. Bár a középkorban a települések többségénél egyetlen megye volt illetékes, a középkori megyehatárok közelében fekvő falvak esetében hovatartozásuk ingadozása miatt két vagy több illetékes megyével is számolhatunk.

Az illetékes megye ismeretében az Országos Levéltárban lévő oklevélkibocsátói mutató két része (továbbá a megyei levéltárak törzskönyve, a számításba vehető egyéb levéltári anyag és a kiadott források átnézése) alapján megállapíthatjuk, hogy melyek a kérdéses megye hatóságának kiadványai. Ezzel tulajdonképpen egy nem létező levéltárat rekonstruáltunk, és egyben meghatároztuk azokat az okleveleket, melyek adatokat tartalmazhatnak településünkre. Bár mindezen oklevelek között lehet olyan is, mely teljes egészében településünkről szól, többségük bizonyos összefüggésekben igen jelentőssé váló szórványadatokat (a felubeli nemesek, jobbágyságok stb. említése) közöl, vagy tartalmában sehogyan sem, illetve csak analógia szintjén kapcsolódik településünk történetéhez. Természetesen az adatok feltárásához át kell néznünk a rekonstruált

levéltár minden egyes darabját. Mit jelent ez gyakorlatilag? Igen hozzátétőlegesen a következőket. Hódoltsági megye esetében mintegy száz, a hódoltsági területtel érintkező, részint meghódolt megyéknél 200—300, a többi megyében pedig legfeljebb félezer megyei kiadványból álló levéltárat rekonstruálhatunk, illetve nézhetünk át.

A hiteleshelyi levéltárak esetében az illetékesség megállapítása nem olyan egyszerű, mint előbb a megyéknél láttuk. Minden településnél ugyanis a környékbeli összes, hiteleshelyi tevékenységet folyamatosan vagy időszakosan végző egyházi intézmény, továbbá a négy országos hatáskörű hiteleshely (a budai és a székesfehérvári káptalan, a székesfehérvári keresztes konvent, továbbá 1498-tól a boszniai káptalan) kiadványaival számolhatunk.⁷⁷ Kutatásaink során tehát ezek létező hiteleshelyi levéltárait, illetve a megye középkori levéltáránál bemutatott rekonstrukcióval kiegészített vagy teljes egészében megteremtett levéltárait kellene áttanulmányoznunk. Általában nem kiegészítő, hanem teljes rekonstrukcióra lenne szükség, mivel a középkori hiteleshelyi levéltárak többsége elpusztult.

Ez a munka — ha minden lehetőség esetében alkalmaznánk — óriási terhetek róna a kutatásra, s az általa felszínre hozott, zömében szórványadat egy-egy település vonatkozásában nem állna arányban a befektetett energiával. A megyei kiadványok számát ugyanis jóval meghaladják a hiteleshelyi kiadványok. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy a kisebb jelentőségű hiteleshelyeknél több száz, a jelentősebbeknél pedig több ezer kiadványból álló levéltárat kellene átnéznünk, illetve rekonstruálnunk. Még a hódoltsági területen fekvő szekszárdi konvent kiadványai közül is mintegy félezret gyűjtött össze az alapos kutatás.⁷⁸ Munkánkat csak fokozná, hogy míg rendszerint elegendő egy megye középkori levéltárát rekonstruálnunk, addig egy település esetében több hiteleshely igényel hasonló eljárást. Ilyen körülmények között nem lehet vitás, hogy bizonyos megszorítással kell élnünk.

Miután megelőző kutatásaink során összegyűjtöttük a forrásokat, meg tudjuk állapítani, hogy mely hiteleshelyek adtak ki településünkre vonatkozó okleveleket. Több-kevesebb pontossággal a számításba vehető hiteleshelyek közül ezek voltak a település szempontjából a legilletékesebbek. Ezek közül mindenképpen hasznos átnézni a középkori anyaggal rendelkezők hiteleshelyi levéltárát. A célszerűség viszont úgy kívánja, hogy levéltárrekonstrukciót a településünkre vonatkozó oklevelek kibocsátói között leggyakrabban szereplő hiteleshely esetében alkalmazzunk.

A kutatás előbb ismertetett és szinte korlátlanul szaporítható színterei közül a kutató tetszése szerint válogathat. Maga szabja meg, hogy milyen mélységben és kiterjedtségben végzi és hol fejezi be kutatómunkáját. Felkészültsége, alkata, célkitűzése, a rendelkezésére álló idő és — valljuk be — az anyagiak alapvetően meghatározzák döntését. Ilyen helyzetben a kutatómódszertani tájékoztató mindössze néhány szempontot vethet fel abban a reményben, hogy megfontolásuk befolyásolja majd a kutatót döntése kialakításában.

A kutatás különböző színterei egymásra épülnek, kiegészítik és bizonyos mértékben fedik is egymást. Egy-egy láncszem (pl. a település tulajdonosának levéltára) hiányában természetesen szélesítenünk kell a kutatást, hogy a hiányt pótolhassuk. Általános elvként azt mondhatjuk, hogy minél kevesebb adatot találunk településünkre a forráskiadványokban, a történelmi földrajzokban és az irodalomban, annál szélesebb alapokra kell kiterjesztenünk a levéltári kutatást, annál több területen kell szerencsét próbálnunk az ismeretlen levéltári források feltárásakor.

⁷⁷ *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan, 136.

⁷⁸ *Szakály Ferenc*: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. Tanulmányok Tolna Megye Történetéből 1 (1969), 10. — Az aradi és a csanádi káptalan középkori kiadványainak száma meghaladja a hatszázat. Erre lásd *Juhász Kálmán*: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták. Gyula 1962 (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 31—32); *uő.*: A csanádi székeskáptalan a középkorban. (1030—1552) Makó 1941 (Csanádvarmegyei Könyvtár 38).

A kutató bizonyára akkor lenne elégedett, ha megmondhatnánk, hány adatot találhat településére. Ez azonban lehetetlen, a kutatás eredménye kiszámíthatatlan, megjósolhatatlan. Ellenben az biztos, hogy még az alapos kutatás sem tudja feltárni egy-egy település vonatkozásában az összes, korábban ismertetett forrástípust. Rendszerint be kell érünk azok egy részével, a létező és feltárható — főleg birtokjogi — forrásokkal és szórványadatokkal. Mivel a források számát illetően nem nyilatkozhatunk, a kutatót elsősorban a felszínre hozott adatok számának csökkenése, elapadása figyelmezteti forrásfeltáró munkája befejezésére.

A széles alapokon nyugvó kutatás komoly előnyökkel jár. Mindenekelőtt ez biztosítja a legtöbb adatot a választott település történetének feldolgozására. Ugyanakkor a környékbeli lakott helyek, sőt egy nagyobb terület forrásanyagának és a különböző analóg jelenségeknek a megismerésével nem csupán a tudomány számára is hasznosítható, jó helytörténeti munka elkészítését, hanem az adott település „különlegességeinek” révéletében tenyésző szűklátókörű provincializmus leküzdését is lehetővé teszi. Továbbá valamely terület összegyűjtött és megismert forrásanyaga birtokában akár egy sor téma feldolgozására is vállalkozhatunk. Megrajzolhatjuk például a terület településhálózatát; a személynévanyag alapján kíséreltet tehetünk társadalmának elemzésére, feldolgozhatjuk egy-egy birtoktest vagy család történetét. Az elvégzett levéltárrekonstrukció pedig szinte követeli, hogy az adott megye hatósága és az illetékes hiteleshely működését megírjuk. Sőt, ezt megelőzően szinte mindennél fontosabb lenne a rekonstrukció eredményének, az adott megye és hiteleshely középkori kiadványainak repertóriumszerű közzététele. Itt olyan segédletekre gondolunk, amelyek a kutatás megkönnyítésére csupán regisztrálják, hogy a szóbanforgó intézmény kiadványai mely évből valók és hol (milyen jelzet alatt) találhatók meg a különböző levéltárakban, forráskiadványokban.

Míthogy a felsorolt témák többnyire a helytörténetírás körén kívül esnek, az alapos helytörténeti kutatás egy bizonyos szinten végeredményben meghaladja önmagát; többet tesz lehetővé, mint amit a kiindulás, egy mai település középkori történetének színvonalas megírása jelent. A széles alapokon nyugvó kutatás tehát mindenképpen megéri a befektetést, hiszen mind a tudomány, mind az egyén számára többszörösen megtérül.